Bijlage bij het hoorcollege *Facetten van de Griekse cultuur*

Biografie Hein van Dolen

Hoofdstukken hoorcollege *Facetten van de Griekse cultuur*

H1. Korte geschiedenis van de Peloponnesos
H2. Over de mythen van de Peloponnesos
H3. Mycene en de Myceense cultuur
H4. De ontcijfering van het Lineair B schrift
H5. Argos en de beeldhouwkunst
H6. Epidauros en de wondergenezingen in de Griekse oudheid
H7. Arcadië en de mythologie
H8. Sparta, een unicum in Griekenland
H9. De Spartaanse opvoeding en het ideaal van oorlogvoeren
H10. Pylos en het paleis van Nestor
H11. De antieke Griekse godsdienst
H12. Olympia en de stichting van de Spelen
H13 De organisatie van de Olympische Spelen
H14. Korinthe en de Korinthische geschiedenis en cultuur
H15. Meer facetten van Korinthe: tempelprostitutie, Diogenes en de Medea van Euripides

Inhoudsopgave synopsis

Colofon

Hein van Dolen

Drs. Hein van Dolen is classicus, Byzantinoloog, vertaler en publicist en reisleider. Hij vertaalde onder meer blijspelen van Aristophanes, het volledige werk van Herodotus en een groot aantal filosofische en retorische teksten. Hij gaf vele colleges voor HOVO en begeleidde ook – mede voor HOVO – studiereizen naar o.a. Turkije en Griekenland. In 2013 won hij de OIKOS publieksprijs, bedoeld voor een persoon, al dan niet uit de academie, die ofwel in het afgelopen jaar ofwel met zijn of haar gehele oeuvre een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de promotie van de klassieken onder een breed publiek.

Hij heeft een groot aantal publicaties op zijn naam staan, waaronder veelgeprezen vertalingen, maar ook publiceerde hij boeken over Griekse mythologie voor kinderen, zoals *Op naar de Olympos!* Bij Home Academy verschenen eerder van hem de hoorcolleges *Herodutus*, *Byzantium* en *Het Griekse theater*.

INHOUD

Kaart Peloponnesos	5
Tijdtafel Peloponnesos	6
Mythen	8
Stamboom van het geslacht van de Tantaliden	9
Literatuur mythische verhalen	10
Uit de Homerische hymne op de god Hermes	16
Activiteiten van mythische helden op de Peloponnesos	18
De Myceense cultuur	22
Het echtpaar Schliemann en de gouden maskers van Mycene	33
De ontcijfering van het Lineair B	36
Beeldhouwkunst: Polykleitos van Argos en Lysippos van Sikyon	39
Goddelijke ingrepen. Wondergenezingen in de Griekse oudheid	43
Het theater van Epidauros	54
Sparta, een unicum in Griekenland	57
Ideaal van oorlogvoeren in Sparta	67
Chiloon van Sparta	72
Mistra of Mystras	73
Pylos	77
Godsdienst (Grieks-klassieke periode)	80
Olympia en de Spelen	85
Hoe roem tot overmoed kan leiden	95
Aandachtspunten voor Korinthe	97

Wijsbegeerte: Diogenes van Sinope 99

Liefde te koop 102

Slaven 104

Kaart Peloponnesos

Tijdtafel Peloponnesos

De oorspronkelijke bewoners van Griekenland heetten volgens Herodotos *Pelasgen*, maar voor de Peloponnesos spreekt hij ook wel van *Kaukonen*. Hun leefwijze probeerde hij te reconstrueren aan de hand van sommige verschijnselen uit zijn eigen tijd die hij beschouwde als al eeuwenoud. In sommige oude steden zou de taal van de Pelasgen nog gesproken worden. Zij zouden na de invallen van de Grieken zich in de ruwe bergen van Arcadië hebben teruggetrokken. Een van hun steden was Korinthe, dat al in 4000 v. Chr. was bewoond.

2000/1900	Griekssprekende volken komen in Griekenland. Herkomst niet zeker
1700	Eerste dynastie van de Myceners. Nog geen paleizen, wel schachtgraven
1600-1400	Grote invloed Kreta op Griekenland. Bouw Myceense burcht ± 1400
13e eeuw	Bloeitijd Myceense beschaving. Stad en burcht, koepelgraven. Handel tot in Egypte en Midden Oosten, in het westen tot Spanje, Malta en Sardinië. Diplomatieke contacten met Egypte en Hittieten ('Ahhiyawa')
ca 1150	Ondergang Myceense beschaving, Mycene verwoest, Tiryns en Pylos verbrand. Volgens sommige Griekse schrijvers gebeurde dit door de zonen van Herakles, de Herakliden. Van de 320 vestigingen in de 13e eeuw nu nog 40 over. Begin zogeheten Duistere Tijd
ca 1000	Dorische invasie in de Peloponnesos. Zeevolken? Of volksverhuizing?
1000-900	Eerste Griekse kolonies in Klein-Azië
950	Stichting van Sparta, bestaande uit vier (later vijf) boerendorpen
900	Einde van de Duistere Tijd
800-700	Opkomst aristocratie
8e eeuw	Bloeitijd Korinthe (keramiek) en aanleg *diolkos* (overtoom) op de Isthmus
776	Traditionele datum van de eerste Olympische Spelen
734/3	Stichting kolonies Syracuse en Corfu
730-710	Sparta verovert Messenië en maakt de bevolking tot staatsslaven (heloten)
eind 8e eeuw	In Korinthe worden de eerste triëres gebouwd

Reconstructie van een trireem

668	Slag bij Hysiai, Argos verslaat Sparta
660	Tiran (=alleenheerser) Pheidon van Argos introduceert maten en gewichten
650	Hervormingen van Lykourgos in Sparta
ca 620	Sparta onderdrukt Messeense opstand
600	Periander tiran van Korinthe
590	Kleisthenes tiran van Sikyon
begin 6e eeuw	Chiloon van Sparta
560-550	Oorlog Sparta en Tegea
525	Spartanen vallen Samos aan
510	Athene lid van de Peloponnesische Bond
508	Spartanen o.l.v. koning Kleomenes I dringen door tot Attika en belegeren de Akropolis
494	Spartanen o.l.v. koning Kleomenes I verslaan de Argiven
489	Dood van Kleomenes I
herfst 481	Stichting Bond tegen de Perzen. Rol van Argos dubieus
480	Slag bij Thermopylai
479	Slag bij Plataiai. Spartanen o.l.v. Pausanias behalen de zege op de Perzen
464	Aardbeving in Sparta. Alle jongens in het gymnasion en veel vrouwen komen om. Opstand heloten, beleg van Ithome (tot 459)
461-460	Verbond van Argos en Athene
451	Vijf jaar wapenstilstand tussen Athene en de Peloponnesiërs, dertigjarige vrede tussen Argos en Sparta
446-445	Dertigjarige vrede tussen Athene en de Peloponnesiërs. Duurde tien jaar
432	Spartanen en bondgenoten besluiten tot de oorlog tegen Athene
431	Begin Peloponnesische oorlog. Spartanen vallen jaarlijks Attika binnen
425	Atheners o.l.v. Kleon veroveren Pylos en nemen 120 Spartanen gevangen
415	Komst Alkibiades in Sparta (tot 412)
404	Overgave Athene
403	Spartaans garnizoen in Athene
395	Bondgenotenoorlog van Athene, Thebe en andere steden tegen Sparta
371	Nederlaag Spartanen tegen de Thebanen bij Leuktra (Boiotië)
370	Eerste inval Thebanen in de Peloponnesos. Stichting Messene waardoor veel Spartanen hun grondbezit verliezen
362	Slag bij Mantinea. Epaminondas sneuvelt en zijn troepen worden verslagen
221	Kleomenes III wordt verpletterend verslagen bij Selassia. Hij vertrekt naar Alexandrië

Afb. Korinthische vazen (ca. 600 v.Chr.)

Mythen

Het Griekse woord voor mythe, mythos, betekende 'een geheel of gedeeltelijk verzonnen verhaal'. Het had geen negatieve bijklank zoals dat in het Nederlands kan zijn ('het is een mythe dat...', 'dat is slechts een mythe', 'historische mythe' of een verhaal dat gedeeltelijk onjuist is). Mythologia was het vertellen van dergelijke verhalen.

Onder de noemer van ons woord mythologie vallen niet alleen de mythen zelf, maar ook de sagen en sprookjes. Een *mythe* is een min of meer serieuze vertelling die betrekking heeft op de godsdienst en de wereldbeschouwing van een volk. Een *sage* is een volksverhaal dat stoelt op een historische gebeurtenis, vooral uit het heroïsche tijdperk, terwijl een *sprookje* op louter verbeelding berust. Echte sprookjes uit het oude Griekenland zijn er overigens niet bewaard gebleven, wel komen sprookjesmotieven in een aantal mythen en sagen voor. Denk aan de Odyssee. Soms is de historische kern van een sage zo overwoekerd met aanvulsel en fantasieën dat er eerder sprake is van een mythe dan van een sage.

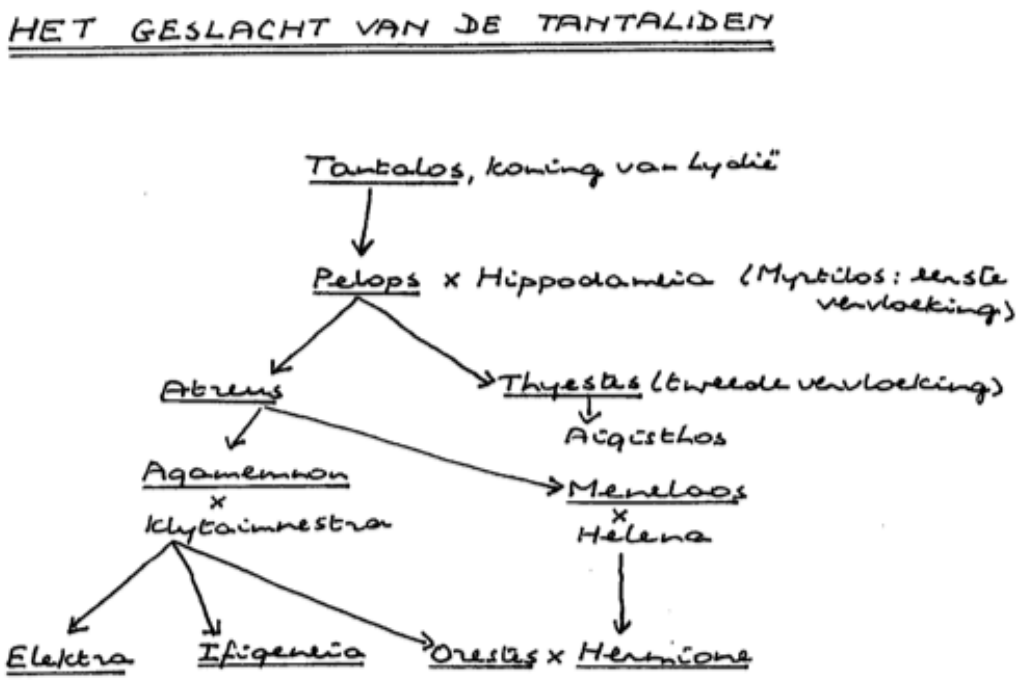
Door het vertellen en aanhoren van de mythische verhalen heeft de mens vanaf de vroegste tijden geprobeerd een verklaring te vinden voor het ontstaan van het godendom, de natuurverschijnselen, de wereld en de mensheid. Verder kan een mythe betrekking hebben op de oudste geschiedenis van steden en volkeren, de oorsprong van religieuze, sociale en politieke gebruiken of op de voorgeschiedenis van belangrijke heldenfamilies. De mythe hangt samen met de religie, maar is niet de enige uiting daarvan. Ook de eredienst, het gebed en de mysteriediensten zijn vormen van godsdienstige beleving.

De Grieken deelden de geschiedenis van de kosmos als volgt in: eerst was er de mythische tijd waarin de goden hun gestalte kregen en aan de macht kwamen. Hierna kwam de tijd van de helden en ten slotte die van de mensen. Aan elk van de drie fases zijn mythen verbonden.

De mythologische verhalen zijn voornamelijk tot ons gekomen door de klassieke literatuur. Daarbij staat Homeros (negende of achtste eeuw v.Chr.) met zijn twee heldendichten, Ilias en Odyssee, aan het begin; aan hem danken we het menselijke beeld van de goden, vol hartstochten, kwaliteiten en gebreken. Homeros heeft, zoals een antiek traktaat over de letterkunde zegt, de mensen tot goden en de goden tot mensen gemaakt. Rond 700 v.Chr. heeft een boer uit Boeotia, Hesodius, in zijn leerdicht de verschillende geslachtslijsten van de hemelingen en de helden opgesteld. Niet lang daarna bogen Griekse geleerden zich over een verklaring van de mythen waardoor de goden met natuurfenomenen werden geïdentificeerd. Ook stelden zij vragen omtrent de historische waarde van de overgeleverde verhalen. De tragedieschrijvers van de vijfde eeuw v.Chr. hebben bijna altijd sagen en mythen tot onderwerp van hun drama's gemaakt en er een diepere betekenis aan gegeven. De wijsgeer Plato (428-347) was bij ons weten de eerste die eigen mythen heeft bedacht. In de hellenistische tijd, na de dood van Alexander de Grote in 325 v.Chr., zijn naslagwerken en bronnenboeken geschreven waarvan de Bibliotheek van een onbekende auteur gedeeltelijk voor ons bewaard is gebleven. Dit werk was bestemd voor schoolgebruik, de leerlingen konden het naslaan en raadplegen wanneer ze de schoolauteurs lazen. Daarnaast vormen de tienduizenden afbeeldingen op vazen en reliëfs een belangrijke aanvulling op onze kennis van de antieke mythologie.

De Griekse mythen zijn ondanks hun hoge leeftijd nog steeds springlevend. Tot op de dag van vandaag zijn zij een bron van inspiratie voor dichters, prozaschrijvers, beeldend kunstenaars, cineasten, componisten en choreografen.

Stamboom van het geslacht van de Tantaliden

De volgende goden zijn geboren op de Peloponnesos:
Hermes
Pan
(Asklepios)

Andere figuren uit de mythologie:

Argos:	Danaos
	Io en Argos
Sparta:	Helena
	Penelope
Pylos:	Nestor
Korinthe:	Bellerophon
	Sisyphos
	Jason en Medea

Literatuur mythische verhalen

Over **Tantalos** wordt door Homeros als eerste geschreven: 'Ik zag ook Tantalos, die gruwelijk gekweld werd. Hij stond in een meer, het water reikte tot aan zijn kin. Het was te zien dat hij dorst had, maar die kon hij niet lessen. Telkens wanneer die oude man zich snakkend bukte om een slok te nemen, zakte het water weg en verdween. De zwarte bodem werd zichtbaar rond zijn voeten, want de godheid had die drooggemaakt. Boven zijn hoofd hadden bomen met hoog loof een weelde aan vruchten hangen: peren, granaatappels, glimmende appels, zoete vijgen en rijpe olijven. Maar als de grijsaard zijn hand uitstak om ze te plukken, werden ze door een windvlaag naar de donkere wolken geblazen.'(*Odyssee* 11, 582-592)

Al in de oudheid werd opgemerkt hoe onlogisch de straf van Tantalos was: hoe kon hij nu versmachten van de dorst en dood gaan van honger als hij al dood was? Het geestigst is dit verwoord door Lucianus in de *Gesprekken van de doden* nummer 17, waar de ongelukkige Tantalos in de maling wordt genomen door een passerende cynische filosoof: 'Wat jou overkomt, is wel wonderlijk [..] een lichaam heb je niet, nu ben je geest. Hoe kun jij dan nog dorst blijven lijden of een slok drinken? […] Ben je soms bang dat je sterft door gebrek aan vocht?'

Over de **wagenren van Pelops** onder meer in een koorlied van Sofokles: 'De wagenren van Pelops heeft voorheen veel kwaad gesticht, een blijvend onheil voor dit land, toen Myrtilos in zee de slaap des doods was ingegaan en, steil voorover van de wagenbak geduwd, een smadelijk en droevig levenseinde vond. Dit vorstenhuis wordt sindsdien geteisterd door de schande en het kwaad.' (*Elektra*, 505-515)

Pelops en Hippodameia (5e eeuw v.Chr.)

Over **Atreus en Thyestes**:
Zie ook Euripides' *Orestes* vers 998 e.v.: 'Eerst de wedren met de gevleugelde paarden, toen Pelops Myrtilos neer deed storten waar de schuimende golven beuken tegen de kaap. Met deze misdaden barstte de vloek los die ons geslacht in de ellende stortte, toen Hermes onze kudde verrijkte met een pasgeboren lam met gulden vlies, een onheilsteken dat de doem voorspelde van paardenfokker Atreus.[…] Oude moord werd met nieuwe moord gewroken door het gruwelijke feestmaal dat de naam draagt van Thyestes en door het overspel van Aërope, de vrouw die haar man verraadde.'

Aischylos' *Agamemnon* vers 1584 (woorden van Aigisthos) 'Ik zal het duidelijk maken: Atreus, koning van dit land joeg mijn vader uit dit huis, uit deze stad, zijn eigen broer Thyestes, na een woordenwisseling over de heerschappij. En toen Thyestes als een arme smekeling deze haard toch weer opzocht, kreeg hij toegezegd in veiligheid te zijn; zijn bloed zou in dit huis niet vloeien… Zijn bloed niet, nee! Mijn verdorven oom, Atreus, bewees mijn vader een welgemeend, maar niet erg warm onthaal: hij zei dat het een feestdag was, te vieren met een offermaal… van kindervlees. Tenen en vingertoppen had hij afgehakt en onherkenbaar met een andere portie vlees belegd. Niets merkend tast mijn vader toe en eet dat voedsel […] Daarna, als hij de gruwelijke waarheid hoort, gooit hij zich krijsend, vlees uitbrakend, op de grond, roept onherstelbaar leed uit over Pelops' huis, trapt borden, schotels stuk, luid vloekend dat ook zo Tantalos' hele nageslacht verdwijnen mag.'
(Vertaling Marietje d' Hane-Scheltema)

Agamemnon en zijn familie

De offerdood van Ifigeneia. Euripides *Ifigeneia in Aulis* (vers 1434 e.v.)
Ifigeneia: Moeder, waarom staat u daar te huilen zonder iets te zeggen? *Klytemnestra*: Mijn hart heeft alle reden om te breken. *Ifigeneia*: Genoeg daarover, maak me niet zwak, doe wat ik vraag. *Klytemnestra*: Zeg het me kind, ik wil alles doen wat je me vraagt. *Ifigeneia*: Knip uw haar niet af en trek geen zwarte kleren aan. *Klytemnestra*: Wat zeg je, mijn kind? Mag ik niet om je rouwen? […] *Ifigeneia*: Ik spreek als een gelukkige vrouw, een weldoenster van Griekenland. *Klytemnestra*: Welke boodschap zal ik je zusjes overbrengen? *Ifigeneia*: Trek hun geen zwarte kleren aan. *Klytemnestra*: Heb je hun iets vriendelijks te zeggen? *Ifigeneia*: Ik hoop dat ze gelukkig worden. […] *Klytemnestra*: Heb je een wens die ik thuis kan vervullen? *Ifigeneia*: Haat mijn vader niet, hij is uw man.

Uit het bodeverhaal (vers 1544 e.v.)
Wel, we kwamen dus met het meisje in het heilige bos en de bloeiende weiden van Zeus' dochter Artemis waar het hele Griekse leger samenstroomde. Toen koning Agamemnon zijn dochter zag verschijnen, in het bos waar het offer moest worden voltrokken, begon hij luid te snikken. Huilend wendde hij zich af en sloeg zijn mantel voor zijn gezicht. Zij ging voor haar vader staan en zei: 'Vader, hier ben ik. Ik offer mijn lichaam voor mijn vaderstad en voor het hele Griekse land. Offer mij, ik stem er uit vrije wil in toe. Breng me naar het altaar van Artemis als dat de wil van de goden is. Wees, voor zover het van mij afhangt, door het geluk gezegend en keer zegevierend na de oorlog naar uw land terug. Laat geen enkele Griek me vasthouden, zonder protest of angst bied ik mijn keel aan.' Dat waren haar woorden. Allen

die het hoorden stonden versteld van de grootmoedigheid en de dapperheid van het meisje. De heraut die met de plechtigheid was belast, verhief zich te midden van de menigte en riep om stilte. De priester trok het scherpgeslepen zwaard uit de schede, legde het op de gouden schaal en zette het meisje een krans op haar hoofd. Achilleus nam de schaal en de kruik met het gewijde water.[…] Het hele Griekse leger bleef roerloos naar de grond staren. De priester nam het zwaard, sprak het gebed uit en koos de plaats waar hij het meisje de keel zou afsnijden. Ook ik stond daar met gebogen hoofd, aangegrepen door een hartverscheurend verdriet. En plotseling voltrok zich voor onze ogen een wonder. Iedereen had de slag gehoord, maar niemand zag waar het meisje van de aarde was verdwenen. De priester slaakte een kreet en ook uit het leger steeg geschreeuw op, want daar gebeurde iets wonderbaarlijks, door een god verricht, dat onze ogen nauwelijks konden geloven: op de grond lag een grote en onbeschrijflijk mooie hinde te zieltogen. Haar bloed stroomde over het altaar van de godin. […] Met een vreugde die zich gemakkelijk laat raden riep de priester: 'Aanvoerders van het grote Griekse leger, ziet u het offer dat de godin op het altaar heeft gelegd, een hinde uit de bergen? De godin wilde haar altaar niet besmeuren met het bloed van het edelmoedige meisje en heeft haar plaats laten innemen door een dier. Genadig heeft zij dit offer aangenomen, en daarmee belooft zij ons een gunstige vaart en een zegevierende bestorming van de Trojaanse burcht. Laat dus iedereen vol vertrouwen naar de schepen gaan, want vandaag verlaten we de baai van Aulis en maken de oversteek over de Egeïsche Zee.'
(Vertaling Willy Courteaux en Bart Claes)

Beschuldiging Klytemnestra aan het adres van haar man Agamemnon. Sofokles' *Elektra* (vers 530-551)
Klytemnestra (tegen Elektra): Geen ander heeft in Griekenland gedurfd wat door je diep betreurde vader is gedaan: hij heeft je zus geofferd, blijkbaar niet zo'n groot verlies voor hem als dat voor mij, je moeder, is geweest. En nu wil ik uit jouw mond wel eens horen wat hem hiertoe dreef. Het algemeen belang? Geen Griek was toch gerechtigd tot het doden van zijn kind? Of heeft hij haar terwille van zijn broer geslacht? Als moeder heb ik dan het volste recht op wraak. En Menelaos had toch zelf een dochter en een zoon? Hun dood lag eerder voor de hand, hij was hun vader. Om hun moeder (Helena) is de tocht (naar Troje) gemaakt. Of dorstte Hades naar het bloed van mijn gezin, nog meer dan van het kinderpaar van Helena? Dat onmens heeft zijn eigen vlees en bloed gehaat, zijn liefde was voor Menelaos' kroost bestemd. Voor jou is zijn gedrag misschien normaal en juist, ik vind van niet en deel je mening zeker niet en – als ze spreken kon – je dode (zuster) evenmin. Ik heb geen spijt van wat ik heb gedaan. En heb ik naar jouw mening ongelijk, bedenk dan, vóór je kritiseert, of jij het zelf wel goed bekijkt.
[..] vers 566-583
reactie van *Elektra*: Mijn vader had, zo is het mij verteld, een wandeling gemaakt en toen een dier verschrikt, een damhert met een groot gewei. Hij schoot het neer en slaakte ondoordacht een vreugdekreet. Dit heeft de toorn van Leto's dochter Artemis gewekt. Zij hield de Griekse schepen vast, totdat als compensatie voor het beest de dochter was geslacht. En dat heeft vader toen gedaan, want anders kon het leger niet naar huis, laat staan naar Troje, gaan. Met weerzin vond het offer plaats, hij had geen keus. Het is geen broederdienst geweest. En neem eens aan dat hij dit wel voor Menelaos heeft gedaan, zoals je zegt, dan geeft dat jou toch niet het recht om hem te doden? Welke wet rechtvaardigt dit? Wanneer dit regel bij de

mensen wordt, vrees dan het ergste voor jezelf en klop je op de borst, want als we eenmaal dood met dood vergelden, zal voor jou je vonnis al met recht getekend zijn.
(Vertaling Hein L. van Dolen)

Aankomst Agamemnon in Mycene (Argos) Aischylos' *Agamemnon* (vers 810 e.v.)
Agamemnon: Eerst moet ik Argos en de goden van mijn land begroeten. Zij zijn de oorzaak van mijn thuiskomst en van de welverdiende straf die ik de stad van Priamos (Troje) heb bezorgd. […] Nu dan paleiswaarts. Binnen aan mijn eigen haard breng ik de goden daar mijn eerste welkomstgroet. Zij hebben mij begeleid en mij weer thuis gebracht. Moge de zege die mij tot nu toe volgde blijvend zijn.
Klytemnestra (doet alsof ze Agamemnon niet heeft opgemerkt): Mannen van Argos, burgers van de stad, ik schaam mij echt niet mijn gevoelens voor mijn man te uiten waar u bij bent. Na verloop van jaren vergeet een mens zijn schaamte. Niemand dan ikzelf weet beter te vertellen hoe ondraaglijk mijn leven was, zolang hij ginds in Troje bleef. Eenzaam en zonder man achterblijven in het paleis is voor een vrouw een ramp op zich. Steeds kwamen nieuwe onheilsboden mij vertellen. De een was nog niet binnen of een ander meldde een nog somberder tijding.[…] Door dit soort ongeluksberichten heb ik vaak op het punt gestaan me op te hangen, maar de strop werd losgeknoopt door anderen, ondanks mijn verzet. (Zij ziet opeens Agamemnon) Vandaar ook dat je zoon hier nu niet naast me staat, het dierbare kind uit ons huwelijk, Orestes. Heb geen zorg, hij wordt liefderijk verzorgd door je wapenvriend Strofios in Fokis. […] Wat mij betreft: mijn felle tranenstromen zijn nu wel gestuit. Het druppelt zelfs niet na in mij. Maar in mijn ogen voel ik wel de schade van doorwaakte nachten, als ik huilend naar je uitzag. In mijn slaap werd ik gestoord door hevig muggezoem met dun vleugelgeluid. Dan kwam jouw onheil op me af, meer dan de nacht kon bevatten. Maar alles is nu voorbij. Zonder pijn in het hart mag ik mijn man begroeten als de waakhond van ons huis, als het voortouw van ons schip, een stevige zuil onder ons dak, een onverwacht opdoemend land voor zeelieden, of die ene zoon voor een oude vader, als stralend daglicht na een storm, een rijke waterbron voor een reiziger met dorst. Zo'n begroeting komt jou zeker toe, niemand mag dat misgunnen. Jaren van verdriet hebben wij moeten verdragen. Nu dan, liefste man, stap van je wagen af, maar zet je voet, die Troje heeft verwoest, niet zomaar op de grond. Daar zijn slavinnen voor. Kom jullie, doe je taak en spreid snel de kleden uit waarover hij moet gaan. Ontrol een purperrood pad.

Dood van Agamemnon (vers 1332 e.v.)
Agamemnon: Au, au! Een dodelijke slag heeft mij geraakt. *Koor*: Stil, stil, iemand roept daar dat hij doodgeslagen wordt. *Agamemnon*: Au, nog eens, een tweede dodelijke slag. *Koor*: Het is gebeurd, ik hoor de kreten, het zijn de kreten van mijn heer. Laten wij goed overleggen wat het veiligst is om te doen […]
(De paleisdeur gaat open) *Klytemnestra*: Ik heb dit waagstuk al heel lang goed overdacht en eindelijk kwam de zege, zij het na lange tijd. Hier sta ik waar ik sloeg, bij wat ik heb aangericht, en ik heb het zo gedaan – ik zeg het openlijk – dat hij niet vluchten of zich verdedigen kon. Een onontkoombaar vangnet, als bij vissen, wierp ik om hem heen, een kostbaar doodskleed vol verraad, en tweemaal trof ik hem. Onder geschreeuw, tweemaal, verslapt zijn lichaam. Als hij daar languit neerligt, dien ik een derde slag toe, offergave voor Hades die onder de aarde onze doden bergt. Reeds stervend brengt hij nog zijn laatste krachten op, een felle bloedstraal stoot hij uit, mij treffend met een donker sproeisel van

bloedrode druppels. En ik werd dankbaar, dankbaar als een graanveld dat bij het springen van de knoppen milde regen voelt. Zo staan de zaken. U, uit Argos hier bijeen, verheug u of verheug u niet. Ik voel me trots. Het is omdat een vreugdeoffer bij doden ongepast is, anders zou het nu op zijn plaats zijn.[…] *Koor*: Wij schrikken van uw woorden. Zo verbazend hard. Dat u ten koste van uw man zo'n toon aanslaat.
(vertaling Marietje d' Hane-Scheltema)

Reactie van Klytemnestra na het horen van het bodeverhaal over de 'dood' van haar zoon Orestes. Sofokles' *Elektra* (vers 766 e.v.)
Klytemnestra: Mijn god, is deze tijding goed en, tragisch als ze is, in mijn belang? Het doet wel zeer wanneer mijn lijfsbehoud ten koste gaat van zo'n verlies. *Bode*: Ik had dat onbehagen niet verwacht, mevrouw. *Klytemnestra*: Het moederschap is toch een vreemde macht: de haat doet nooit mijn liefde voor mijn vlees en bloed teniet. *Bode*: Mijn komst hierheen is blijkbaar ongewenst geweest. *Klytemnestra*: Niet ongewenst, dat is het zeker niet. Waarom? Je kwam hier met een welgegrond bericht dat hij gestorven is. Ik schonk hem ooit het leven, met mijn borsten heb ik hem gezoogd, maar hij verdween als balling naar het buitenland. Sindsdien heeft hij me niet gezien, maar hield me schuldig aan de dood van vader Agamemnon en hij zon op wraak zodat de zoete slaap me 's nachts noch overdag beving en ik, voor levenslang gevangen door de tijd, veroordeeld was te wachten op mijn dood. Ik ben nu vrij, ik heb vandaag niets meer te duchten van hem of van háár: zij heeft nog meer mijn rust verstoord, die slang, en zoog mijn hartenbloed voortdurend op. Haar dreigementen laten mij van nu af koud, ik leef voortaan in vrede door.

Reactie van Elektra (vers 804 e.v.)
Elektra (tot het koor) Wat denken jullie? Is ze overstuur? Bedroefd? Lijkt dit een kommervolle moeder die haar wreed gestorven zoon oprecht beklaagt en tranen stort? Een grijnslach, en ze gaat alweer. Het is gedaan met mij! Orestes, lieve broer, hoe kan ik na jouw dood nog leven? Het laatste sprankje hoop is door jouw heengaan uit mijn hart gerukt – ik had gebeden jou in leven weer te zien om wraak te nemen voor je vader en je zus. Waar kan ik heen? Ik heb geen broer, geen vader meer, ik sta alleen en moet opnieuw in slavendienst bij dit gehate huis, bij mensen die vijandig zijn, bij moordenaars. Heb ik nog niet genoeg gehad? Ik ga niet meer naar binnen toe, ik zet geen voet meer in dit huis, maar blijf hier liggen bij de poort, totdat ik, door geen mens betreurd, de hongerdood zal sterven. Laat ze komen, laat ze doden als ik zo verafschuwd ben. De dood ervaar ik als een gunst, het leven als een straf. Ik kan niet meer.
(Vertaling Hein L. van Dolen)

Dood van Klytemnestra. Sofokles' *Elektra* (vers 1401 e.v.)
Klytemnestra (binnen in het paleis) Ach, help me toch! Komt niemand mij in huis te hulp? Wordt ieder met de dood bedreigd? *Elektra* (tot het koor) Ik hoor daar iemand schreeuwen, jullie ook? *Koor*: Ja, wat ik hoor is niet om aan te horen, zo schrikwekkend schril, het snerpt. *Klytemnestra*: O nee, niet nog een keer! Aigisthos, help me toch. *Elektra*: Ja, schreeuw maar goed. *Klytemnestra*: Heb medelijden, zoon, ik ben je moeder. *Elektra*: Heb jij dat destijds met hem gehad of toen je man, zijn vader, stierf? *Koor*: Rampzalig deze stad, rampzalig dit geslacht. *Klytemnestra*: Ik ben geslagen! *Elektra*: Sla opnieuw met al je kracht. *Klytemnestra*: Alweer een slag! […] (Orestes en Pylades komen het paleis uit) *Koor*: Daar zijn ze zelf, hun

handen zijn met bloed bespat, het offer van de strijd. *Elektra*: Ik ken de afloop niet. *Orestes*: Alles is naar wens gegaan, althans wanneer Apollo onze wensen heeft vervuld. *Elektra*: Je hebt die feeks gedood? *Orestes*: Ja, wees gerust, je moeder zal je nooit meer kwetsen.

Na de moord op Klytemnestra en Aigisthos. Euripides' *Elektra* (vers 1177-1230)
Orestes: O Aarde en Zeus die alles zien wat mensen doen, aanschouw de bloedige en gruwelijke daad: twee lijken bloeden voor het onrecht dat ik onderging en nu heb ik hen gedood. *Elektra*: Er komt geen einde aan ons leed, broer, mij treft alle schuld. Meedogenloos als een verslindend vuur raasde mijn woede tegen de moeder die mij gebaard heeft, mij, haar eigen dochter. *Koor*: Beklagenswaardig is je lot, moeder, je hebt zelf de wrekers van je zonden gebaard. Wreed was de slag die door je eigen kinderen is toegebracht, maar zeker ook rechtvaardig als uiting van wraak over de dood van hun vader. *Orestes* […] In welke stad vind ik een toevlucht? Wie zal mij in zijn huis ontvangen? Welke godvrezend man verdraagt de aanblik van een man die zijn moeder heeft vermoord? *Elektra*: Wee mij, waarheen kan ik vluchten? Waar zal ik nog welkom zijn bij een reidans of een huwelijksfeest? Welke man zal mij in het bruidsbed omarmen? […] *Orestes*: Zag je hoe die rampzalige vrouw haar kleed wegtrok en haar borst ontblootte, toen ik haar vermoordde? Wee mij. Daar ligt het lichaam waaruit wij geboren zijn. Het breekt mijn hart. Zij legde haar handen op mijn wangen en riep: 'Jongen, ik smeek je.' En ze bleef mijn wangen strelen zodat het zwaard uit mijn hand viel. Ik hield mijn mantel voor mijn ogen om het offer te voltrekken en stootte mijn zwaard in haar keel. Bedek het lichaam van mijn moeder met een mantel en sluit haar diepe wonden. Je hebt je eigen moordenaars gebaard. *Elektra*: Ik spreid deze mantel over je uit, moeder, die we liefhadden toen we je haatten.

Verschijning van de schim van Klytemnestra. Aischylos' *Eumeniden* (vers 94 e.v.)
Klytemnestra (tot de Wraakgodinnen) Ja, slaap maar, jullie daar! Wat moet ik met dat slapen? Zo word ik zelfs door jullie niet meer gezien. Tussen de andere schimmen laat de vloek dat ik een moord heb begaan, mij niet met rust en ik zwerf in schande. Bij de doden word ik nog het meest veroordeeld, ik zeg het jullie openlijk. Ik die zo gruwelijk lijden moest in mijn eigen huis en door de handen van mijn eigen zoon ben afgeslacht. Maar voor mij roept geen enkele god om wraak. Kijk mijn wonden eens, kijk en prent het in je ziel. […] Luister dan toch, onderaardse wezens. Hoor hoe ik hulp vraag voor mijn ziel, word toch wakker. Ik, Klytemnestra, roep om jullie in je droom. Ja, grom maar! Maar die man is jullie wel ontsnapt. Mijn zoon heeft wel beschermers, ik heb niemand meer. Jullie slapen diep en bekommert je niet om mijn leed. Die moedermoordenaar Orestes is ontkomen. Jullie ronken en slapen maar. Sta toch op, vlug. Doe kwaad. Kwaad doen is jullie taak. Meer toch niet? Slaap en vermoeidheid hebben die monsterlijke wraakgodinnen slap gemaakt. *Koor* (half slapend): Grijp hem, grijp hem, grijp hem. Opgelet.
(Vertaling Marietje d' Hane-Scheltema)

Uit de Homerische hymne op de god Hermes (met aanpassingen)

Nadat hij uit de moederschoot was gekomen, bleef hij niet lang meer in zijn heilige wiegje liggen, maar sprong op, overschreed de drempel van de hooggewelfde grotwoning en ging op zoek naar de runderen van Apollo. De zon verliet de aarde, toen Hermes al lopend de schaduwrijke bergen van Piëria bereikte. Daar hadden de goddelijke runderen van de gelukzalige goden hun stallen en graasden ze op lieflijke, zuivere weiden. Meteen roofde hij begerig de luid loeiende koeien uit de kudde. Langs dwaalwegen trok hij ze door de zanderige streek en bereikte weer de toppen van de berg Kyllene (waar hij geboren was). Niemand had hem op die lange tocht ontmoet, niemand van de gelukzalige goden of van de sterfelijke mensen, geen enkele hond had geblaft. Hermes glipte zijwaarts door het sleutelgat van de woning, even gemakkelijk als een herfstwind, net als een mistwolk… Vlug klom hij in zijn wieg en daar lag hij, zijn lijfje was in luiers gewikkeld en hij leek een onschuldige baby. Met zijn handjes speelde hij met de doeken rond zijn beentjes. Maar zijn moeder, de godin, had hem door en ze vroeg: 'Wat heb je gedaan? Waar kom je vandaan, het is al nacht.'

Binnenzijde van een drinkschaal; Hermes brengt verslag uit aan Zeus (ca. 530 v.Chr.)

Terwijl de Dageraad die aan de mensen het daglicht brengt, opsteeg uit de stromende diepten van de oceaan, bereikte Apollo op zijn tocht het lieflijke heilige woud. Hij haastte zich naar de Kylleneberg, die bedekt is met wouden, en ging de schaduwrijke rotswoning binnen. Een aangename geur zweefde boven de heilige berg en talloze schapen met ranke poten graasden er in het frisse groen. Toen Hermes Apollo zag die woedend was vanwege de diefstal van zijn runderen, dook hij weg in zijn welriekende luiers. Hij kromp ineen met hoofd, handen en voeten en zag eruit als een kindje dat juist in bad is gedaan en nu wacht op de zoete slaap. Maar in werkelijkheid was hij klaarwakker. Apollo zocht in alle hoeken en gaten van de ruime woning en nadat hij dat had gedaan schreeuwde hij: 'Hé jij daar kleine in die wieg, zeg me waar mijn runderen zijn, en vlug wat! Anders krijgen we ruzie en dat zou niet best zijn. Want ik grijp je en smijt je in de nevelige onderwereld.' Hem antwoordde Hermes: 'Waarom die dreigementen? Waarom ben je hier gekomen om de weidende runderen te zoeken? Ik heb niets gezien, niets vernomen en geen woord van iemand gehoord. Zie ik er soms uit als een veedief? Ben ik een potige kerel? Wat jij beweert, is

onmogelijk. Ik ben pas gisteren geboren en heb nog geen stap gezet op de harde grond met mijn tere voetjes.' Zo sprak hij en vanonder zijn wimpers liet hij sluw zijn ogen naar links en rechts gaan, trok zijn wenkbrauwen op en keek in de lucht, terwijl hij heel hard floot zoals iemand doet die onzin te horen krijgt. Apollo pakte de baby op en spoedig bereikten zij, de zonen van Zeus, de top van de geurende Olympos. Daar zochten zij vader Zeus op. Bij hem stond immers de weegschaal der gerechtigheid. (Nadat beiden hun verhaal hadden gedaan) stikte Zeus van het lachen. Daarop beval hij hun beiden op samen op zoek te gaan, Hermes moest voorop en zonder omwegen de plaats aanwijzen waar hij de runderen met krachtige koppen had verstopt. Zeus knikte daarbij met zijn hoofd en Hermes gehoorzaamde, want tegen de wil van Zeus was hij niet opgewassen.

Over Sisyfos. Uit *Odyssee* boek 11, vers 593-600

Odysseus vertelt van zijn bezoek aan de onderwereld: 'Ik zag daar ook Sisyfos, die het zwaar te verduren had. Hij versjouwde een geweldige steen met beide armen. Zich schrap zettend met handen en voeten probeerde hij de steen de heuvel op te duwen, maar juist als hij het blok over de top wilde gooien, deed de zwaarte het weer vallen en opnieuw rolde de steen onbarmhartig naar beneden. Dan begon hij maar weer moeizaam te duwen. Het zweet gutste van zijn lichaam en een wolk van stof stoof op van zijn hoofd.'

Over Asklepios: zie de bijdrage over de wondergenezingen.

Activiteiten van mythische helden op de Peloponnesos

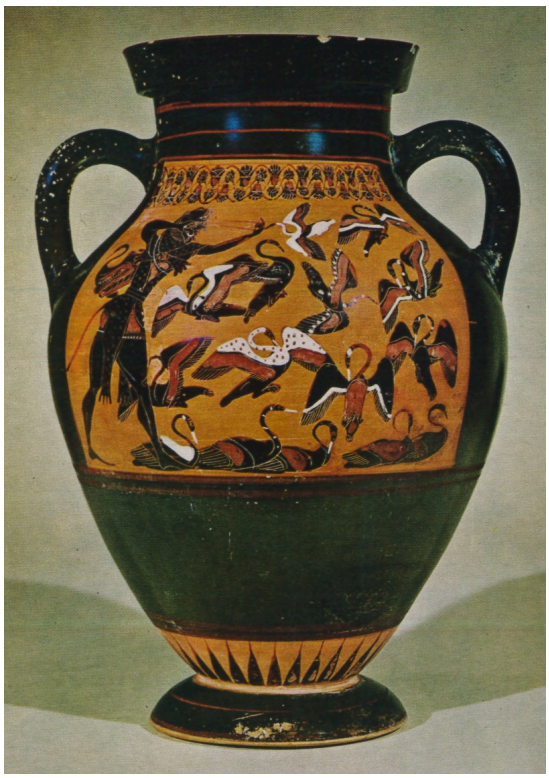
De heldendaden van Herakles en Theseus

Herakles is de belangrijkste held van de antieke Grieken. Hij is weliswaar niet op de Peloponnesos geboren, maar is daar lange tijd actief geweest. De helft van zijn beroemde werken is er verricht.
Deze zoon van Zeus was al als kleuter een krachtpatser, want hij wist in wiegje twee slangen te wurgen. De ondieren waren door Hera, de jaloerse echtgenote van Zeus, op deze bastaard van haar man afgestuurd, maar de baby was niet onder de indruk en kneep de monsters met zijn blote knuisten dood.
Later trouwde Herakles met Megara, een Thebaanse prinses. Het werd een gelukkige verbintenis en ze kregen drie zonen. Maar de woede van Hera was nog bij lange na niet gestild. Zij zorgde ervoor dat Herakles krankzinnig werd en zijn eigen vrouw en kinderen vermoordde. Met bloedschuld beladen ging de held naar het Apollo-orakel in Delfi waar hij te horen kreeg dat hij, om van schuld gereinigd te worden, zich als knecht moest melden bij Eurystheus, koning van Mycene. Deze gaf hem een dozijn opdrachten die de twaalf werken worden genoemd. Hij kreeg twaalf jaar de tijd om de klussen te klaren en zou daarna aanspraak kunnen maken op de onsterfelijkheid.
Het begon met het verslaan van de leeuw in Nemea. Dit verschrikkelijke beest terroriseerde de bewoners van het land rondom de stad. Het had een vel dat ondoordringbaar was voor ijzer, brons en steen. Herakles ging er onvervaard op af. Aanvankelijk kon hij nergens sporen van het ondier ontdekken totdat hij bloeddruppels bij een hol zag. Brullend kwam het monster tevoorschijn. Herakles schoot meteen een aantal pijlen op hem af, maar die ketsten af op het dikke vel. Daarna gebruikte hij zijn zwaard, maar ook dat haalde niets uit. Tenslotte gaf hij de leeuw met zijn knots zo'n dreun dat het beest zich duizelig in zijn grot terugtrok. De held ging er meteen achteraan. Hij was zich bewust dat wapens geen nut hadden en daarom knelde hij het monster in zijn blote armen, net zolang totdat hij het gestikt had. De huid stroopte hij af met behulp van de vlijmscherpe klauwen en sloeg die om zijn schouders. Voortaan zou hij het leeuwenvel altijd dragen en daardoor onkwetsbaar voor pijlen zijn. De kop gebruikte hij als helm.
De tweede opdracht was het verslaan van de Hydra of de slang van Lerna. Dit afschrikwekkende reptiel was door Hera grootgebracht om het leven van Herakles te bedreigen. Lerna ligt zo'n acht kilometer van de stad Argos en de waterslang was de schrik van de hele streek. Het dier had zijn hol onder een plataan en verbleef gewoonlijk in het moeras. Het had een lijf als een hond en negen slangenkoppen waarvan een onsterfelijk was. Ze bliezen allemaal een dodelijke, giftige adem uit. Samen met zijn neef Iolaos kwam de held aangereden. Op advies van de

Herakles en de Hydra van Lerna (amphora; 500 v.Chr.)

godin Athena schoot hij brandende pijlen op de Hydra af, maar het monster kronkelde zich om zijn lijf. Tevergeefs sloeg Herakles met zijn knots op de koppen. Zodra er een verbrijzeld was groeiden er uit de open wond twee nieuwe aan. Tot overmaat van ramp beet een vervaarlijke krab, door Hera gestuurd, in zijn voeten. In wanhoop riep Herakles zijn neef te hulp en deze kwam met brandende fakkels aanrennen. Telkens als een kop was afgeslagen werd de wond dichtgeschroeid om te voorkomen dat er twee andere zouden ontstaan. Met zijn zwaard hakte de held toen de laatste, onsterfelijke kop af en bedekte die met een zwaar rotsblok. Nog tijden lang was het gesis te horen. Daarna sneed hij de buik open en doopte zijn pijlpunten in de giftige galblaas. Voortaan zou het geringste schampschot al dodelijk zijn.
In Arcadië was een berg Erymanthos en daar huisde een everzwijn. Met zijn enorme slagtanden doodde het monster mensen en dieren die op zijn weg kwamen. Ditmaal was Herakles op het hart gedrukt om het dier levend naar Mycene te brengen, een uiterst moeilijke opdracht. Maandenlang was hij op zoek naar de ever die zich in het struikgewas verborgen hield. Maar door luid te brullen dreef de held hem uit zijn schuilplaats. Dodelijk geschrokken rende het beest weg tot bovenop een berg waar het in de sneeuw wegzakte. Meteen sprong Herakles op zijn rug. Hij bond de poten met kettingen vast en droeg het reusachtige beest op zijn schouder naar het paleis van Eurystheus. Deze kreeg de schrik te pakken en verborg zich in een groot vat waaruit hij pas te voorschijn wilde komen toen zijn dienaren het everzwijn buiten hadden losgelaten.

Talloze vogels met bronzen snavels, bronzen klauwen en bronzen vleugels maakten het moeras van Stymphalos, dat eveneens in Arcadië was gelegen, onveilig. In zwermen doodden ze mannen en dieren door hun bronzen veren op hen af te schieten en tegelijk giftige drek te laten vallen op de velden zodat alle gewassen oneetbaar werden. Bij zijn aankomst bij het meer begreep Herakles dat het geen zin had om zijn pijlen op de dieren af te schieten, daarvoor waren zij te talrijk en tevens onzichtbaar vanwege het dichte rietlanden. Bovendien durfde hij niet door het moeras te lopen dat trouwens te weinig water bevatte om eroverheen te varen. Terwijl de held radeloos op de oever zat, gaf Athena hem twee bronzen ratels. Daarmee maakte hij zo'n hels kabaal dat de roofvogels gek van angst opvlogen. Daarna was het een koud kunstje om ze een voor een trefzeker neer te schieten.

Herakles en de Stymphalische vogels (amphora; 550 v.Chr.)

Voor het laatste werk op de Peloponnesos moest Herakles naar Elis. Daar regeerde koning Augias, die door zijn enorme kudden koeien de rijkste man van het schiereiland was. Hij had ontelbaar vele koeien, driehonderd zwarte stieren met witte poten, tweehonderd rode

fokstieren en twaalf zilverwitte. Maar al dertig jaar lang waren de stallen niet schoongemaakt zodat de stank over de hele Peloponnesos was te ruiken. Er lag zoveel mest op de weiden dat er niet geploegd kon worden. Herakles maakte met Augias de afspraak dat hij vóór zonsondergang het erf zou schoonmaken mits hij een tiende van de veestapel kreeg. Augias barstte in lachen uit en eiste dat de held er een eed op zou doen. Geholpen door Iolaos maakte Herakles twee openingen in de muur van het erf. Daarna verlegde hij de loop van twee rivieren uit de buurt die hij door de gaten leidde zodat alle viezigheid werd weggespoeld. Binnen de kortste keren waren de kooien en stallen gereinigd. Toen hij zich bij Augias vervoegde, weigerde deze hem de beloning te geven, zeggend dat niet Herakles, maar de twee riviergoden het werk hadden gedaan. Met één klap sloeg de held hem tegen de vlakte.

Athena en Herakles (binnenzijde schaal; 470 v.Chr.)

Bijna net zo heroïsch was een tweede held, **Theseus**, de latere koning van Athene. Hij is geboren in Troezen als zoon van de plaatselijke prinses. Troezen ligt in het oostelijke deel van de provincie Argolis. Bij haar vader was Aegeus, koning van Athene, op bezoek gekomen nadat hij een raadselachtig orakel had gehoord: hij moest de hals van een volle wijnzak nooit openmaken, anders zou hij van verdriet sterven. Aegeus begreep er niets van en hoopte dat zijn vriend Pittheus van Troezen wel de oplossing wist. Nu had deze ooit de voorspelling gekregen dat zijn kleinzoon onsterfelijke roem zou verwerven. Daarom besloot hij de gelegenheid te baat te nemen en Aegeus met zijn nog ongehuwde dochter te laten slapen. Na een tijdje bleek de vrouw zwanger en zij stelde Aegeus hiervan op de hoogte toen hij afscheid van haar en haar vader wilde nemen. Aegeus vroeg haar het kind in Troezen op te voeden en hij legde vóór zijn vertrek zijn zwaard en zijn sandalen onder een enorm rotsblok. Hij voegde eraan toe dat als het kind een opgeschoten jongen was geworden (hij ging er blijkbaar van uit dat het een zoon zou worden) en sterk genoeg was om de kei van zijn plaats te krijgen, zij hem naar Athene moest sturen.
Theseus, want zo werd de baby genoemd, groeide gelukkig op in Troezen. Hij wist niet wie zijn vader was en kreeg dit pas van zijn moeder te horen toen hij zestien jaar oud was. De vrouw wees hem tegelijk op de grote steen en vroeg hem die te verplaatsen. Nieuwsgierig geworden voldeed de jongen aan het verzoek en hij kantelde de rots zonder zichtbare moeite om. Hij greep het zwaard en trok de sandalen aan. Vervuld van verlangen om zijn vader te

zien maakte hij zich reisvaardig. In die tijd was het veiliger om over zee naar Athene te gaan, maar Theseus gaf de voorkeur aan een tocht over land, begerig als hij was om onderweg waagstukken te verrichten, net zoals Herakles, zijn idool dat vóór hem had gedaan.
Voor het stellen van heldendaden kreeg hij alle gelegenheid, want hij ontmoette talrijke schurken en boosaardige reuzen op zijn pad. Zo leefde er in het noorden van de Peloponnesos een zekere Periphetes, bijgenaamd de Knuppelaar, een kreupele dommekracht die elke voorbijganger doodsloeg met een bronzen knots waarop hij steunde als hij voortstrompelde. Theseus maakte korte metten met hem, evenals met Skiron, de reizigers dwong om zijn voeten te wassen en die hen, wanneer ze noodgedwongen aan die eis gehoorzaamden, vanaf een rots in zee trapte. In de branding werden ze het slachtoffer van een monstrueuze zeeschildpad. Ook de oersterke worstelaar Kerkyon, die alle passanten tot een worsteling uitdaagde en hen dan dooddrukte, was geen partij voor Theseus: hij greep de onverlaat bij de knieën en sloeg met zijn hoofd te pletter tegen de rotsachtige grond zodat de hersenen in het rond spatten.

Theseus en Sinis (binnenzijde Attische schaal; 490/480 v.Chr.)

Op de smalle landengte bij Korinthe huisde de gevreesde Sinis. Deze gigant had de wrede gewoonte om van twee naast elkaar staande pijnbomen de toppen te pakken en die naar de grond te buigen. Wanneer iemand op doorreis hem om onderdak vroeg, greep hij de nietsvermoedende vreemdeling vast, sleepte hem naar de pijnbomen en bond aan elk van de toppen een been. Onmeedogend liet hij de bomen plotseling los zodat de ongelukkige finaal opengescheurd werd. Theseus liet de ellendeling hetzelfde mensonwaardige lot ondergaan.

De Myceense cultuur

Men denkt dat het einde van de voor-Griekse cultuur rond 2000 v.Chr. heeft plaatsgevonden. Toen zijn de eerste Griekse stammen uit het noorden gekomen. Tot 1600 v.Chr. blijft het onduidelijk wat er precies is gebeurd, maar daarna spreken we van de Myceense cultuur. De invloed vanuit Kreta werd zichtbaar en er ontstond een soort vermenging van twee culturen. Anders dan op Kreta werden er op de Peloponnesos ook versterkte paleizen gebouwd, vooral in Mycene (vandaar de naam Myceens), Tiryns en Pylos. Het laatste lijkt nog het meest op de Kretenzische paleizen omdat het niet door een dikke muur was omgeven. In Mycene en Tiryns kan men beter van burchten spreken, ware vestingen, die omringd waren door een verdedigingsmuur. Die bestond uit grote stenen, zonder specie gevoegd en gezaagd met behulp van bronzen zagen en nat zand. Het resultaat was zo indrukwekkend dat de latere Grieken dachten dat alleen de mythologische reuzen, de Cyclopen, zulke muren hadden kunnen optrekken, de zogeheten Cyclopische muren. De burcht van Tiryns is gebouwd om de vruchtbare kustvlakte tegen aanvallen vanuit zee te verdedigen. Die van Mycene, zoals we die momenteel zien, is de belangrijkste burcht geweest. Hij dateert van rond 1400 v.Chr. en heeft een muur van 350 meter lang en 6 meter dik. De vesting is alleen vanuit het noordwesten te benaderen en ligt op een heuvel van 278 meter hoog vanwaar men de omgeving goed kon en kan overzien, tot aan de zee, op 15 kilometer afstand. Men kwam via de Leeuwenpoort binnen, die 3x3 meter mat en een dubbele deur had. De dieren in de driehoekige gevel, met een gewicht van 20.000 kilo, zijn in feite leeuwinnen die een Kretenzische zuil in hun poten houden. De koppen zullen waarschijnlijk van brons geweest zijn. Het was voor aanvallers bijna onmogelijk hier binnen te dringen. Er was een tweede, kleinere poort, aan de noordzijde, waar ook een bastion was gebouwd om de watertoevoer veilig te stellen.

Direct achter de leeuwenpoort lag het ronde grafveld met de vorstengraven dat door Schliemann is blootgelegd en waar hij de beroemde gouden maskers en andere gouden voorwerpen (in totaal 16 kilo goud!) heeft gevonden. Waarom Homeros over 'het goudrijke Mycene' had gesproken, werd na zijn ontdekking eens te meer duidelijk. Er zijn graven van negen mannen, acht vrouwen en twee zuigelingen aangetroffen. De kamergraven, die in de rotsen waren uitgehouwen en waarvan de wanden met stenen waren bekleed, moeten gebouwd zijn tussen 1570 en 1520 v.Chr., zoals gebleken is door de vondsten van ceramiek. Ze bevatten houten kisten die op een isolerende kiezellaag waren neergezet.

In tegenstelling tot het labyrint-achtige paleis in Knossos is dat van Mycene overzichtelijk geweest. Via een opgang bereikte men de vertrekken waar de vorst met zijn familie en personeel huisde. Het voornaamste gedeelte heette megaron, dat uit drie verschillende ruimten bestond: de entree, die in de volle zon lag en in het Grieks aithousa, 'de brandende', heette, het voorvertrek of de prodomos waar de gasten hun eerste ontvangst kregen en ten slotte het eigenlijke megaron, de domos, met de haard in het midden, omgeven door vier zuilen. Hier resideerde de vorst en hier werden de maaltijden bereid.

Anders dan de Kretenzers, die op het leven waren geconcentreerd, geloofden de Myceners in een voortbestaan na de dood. Cremeren werd door hen niet gedaan, en dit lijkt in tegenspraak met wat in de gedichten van Homeros staat, waar de crematie de enige manier van het begraven van helden was. De overtuiging dat er nog een leven na de dood was, hebben de Myceners overgenomen van de Egyptenaren. We weten dat in de periode van

Kruik (67½ centimeter)

Schenkkan (48½ centimeter)

Kruik (95 centimeter)

Kruik (53 centimeter)

Vat (36 centimeter)

Kruik (27 centimeter)

Vat (23½ centimeter)

Pyxis (15 centimeter)

Drinkbeker (18½ centimeter)

Trechter (37 centimeter)

Vaas (35 centimeter)

Kruik (25½ centimeter)

1730 tot ca. 1550 v.Chr. de Egyptenaren huurlingen aanwierven om zich teweer te stellen tegen de aanvallen van de Hyksos. Het is zeer waarschijnlijk dat ook Achaeërs (zoals de Myceners en de Grieken in het algemeen door Homeros genoemd werden) naar Egypte zijn gevaren, misschien wel op schepen die de Kretenzers beschikbaar hadden gesteld. De mythe van de Egyptische Danaos die samen met zijn vijftig dochters, de Danaïden, naar de Peloponnesos kwam, hangt hiermee samen. In Egypte werden de Myceense militairen beloond met goud en daar leerden ze ook de dodencultus kennen. Het typisch Egyptische gebruik van gouden dodenmaskers, dat verder nergens in Griekenland voorkwam (en ook nergens werd genoemd), zal hiermee samenhangen. Ook de grafgeschenken, en mogelijk ook het balsemen, doen denken aan de vondsten in Egyptische graven: er zijn zelfs struisvogeleieren en een afbeelding van een cheetah ontdekt. De verering van dode helden met offers is ook al een verschil met de overtuiging van Homeros over het leven na de dood. De dichter is zeer pessimistisch over het bestaan in de onderwereld en als de ziel eenmaal uit het lichaam was gevlogen, was het in feite afgelopen, want de schim kon nooit naar de aarde terugkeren. Zo niet bij de Myceners, die de doden in ere hielden en hun graven bleven bezoeken.

Uit het derde kwart van de 14e eeuw stammen de zogenaamde schathuizen. Dit zijn enorme koepelgraven waarvan er inmiddels negen bij Mycene zijn blootgelegd. Hun grootse opzet doet denken aan de Egyptische piramiden. De beroemdste tombe is het zogeheten schathuis van Atreus, dat uit twee delen bestaat: een grote ingang van 35 meter lang en 6 breed en de koepel, tholos of bijenkorfgraf geheten, die ruim 13 meter hoog is. De deur is 5 meter hoog en wordt bedekt met een stenen plaat van 8 meter lang en 5 breed, die 120.000 kilo weegt. Binnenin werden offers aan de dode gebracht voor wie een kleine ruimte, de eigenlijke grafkamer, rechts was gereserveerd.

De Myceners verschilden dus van de Minoërs in het bouwen van burchten en koepelgraven, maar er zijn ook overeenkomsten. De dubbele bijl of labrys komt in beide culturen voor, de sieraden zijn van Kreta overgenomen, evenals de afbeeldingen van stieren en de heilige zuil (zie Leeuwenpoort). Er is echter ook veel onderscheid. In Mycene was alles gericht op de verheerlijking van de vorstelijke macht en het type mens is duidelijk anders, zoals blijkt uit de dodenmaskers (die overigens nooit op Kreta zijn voorgekomen). Het gezicht van de Myceners was langwerpig, met dicht op elkaar staande ogen, een rechte neus en zeer smalle lippen. Bovendien droegen de mannen een baard en een snor, Homeros noemde ze niet voor niets de 'lang haar dragende Achaeërs'. Bij soldaten en jagers valt op dat ze een kort kleed droegen, maar ook wel het Kretenzische lendeschort om hadden. In tegenstelling tot de Minoërs waren de Myceners oorlogszuchtig, de grafvondsten bewijzen het: vijf zwaarden, twee (prachtig ingelegde) dolken en vier lanspunten werden meegegeven. Zij hadden ook een paar wapens die anders waren: een enorm achtvormig, manshoog schild waar aan de binnenkant een strijdbijl en een slachtmes of houwzwaard konden worden opgehangen. Daarnaast was de eigenlijk uit Klein-Azië afkomstige strijdwagen hun niet onbekend. De vrouwen richtten zich naar de Minoïsche mode, en droegen onder meer volanten-rokken, maar hadden ook jurken met gouden appliqué's. In tegenstelling tot de verfijnde en slanke Kretenzischen waren ze boers en zelfbewust, met een grote neus, krachtige volle kin en een gezet figuur.

Een drietal Minoïsche meisjes, bekend als de Dames in het Blauw, bij een openbare plechtigheid. Zij dragen de bolero's die de borsten bloot laten, zoals mode was bij de hooggeboren.

Een onthullende blik op de oude Minoërs

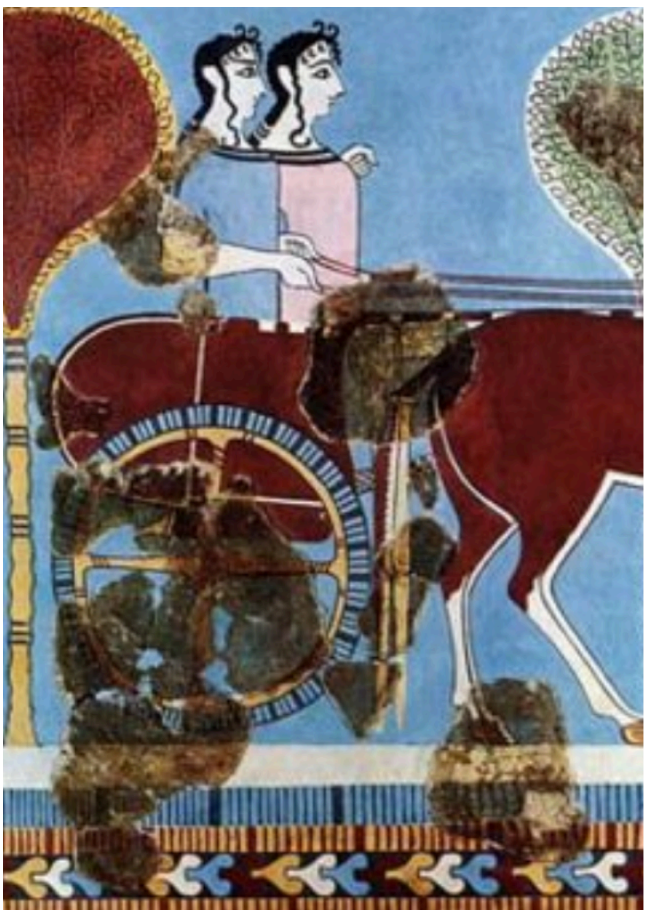
Hoe de Minoërs er precies uitzagen bleef tot 1900 onbekend, toen Arthur Evans stukjes muurschildering begon te vinden in Knossos. De kleuren waren nog helder ondanks het verloop van de tijd. Toen Evans begon met het bijeenbrengen van de fragmenten was één van de eerste dingen die duidelijk werden, een artistieke afspraak: de huidkleur van mannen was altijd rood; die van vrouwen wit. De fresco's onthulden ook wat de Minoërs droegen en hoe zij zichzelf zagen — als slanke, elegante mensen met een smalle taille. Beide sexen besteedden veel zorg aan hun haar, lieten het lang groeien en kapten het dan in dikke krullen die voor hun oren vielen.

Wellicht het meest aantrekkelijke van alle fresco's van Knossos is dit 25 centimeter grote fragment van een meisje met grote reeëogen en krulletjes. Haar elegantie en modern uiterlijk hebben haar de naam La Parisienne bezorgd.

Myceense vrouw (fresco's uit Tiryns)

Alles duidt erop dat de Myceners lange tijd vreedzaam met de Kretenzers hebben geleefd. Van de Minoërs is het schrift, het zogeheten Lineair, de manier van pottenbakken en, zoals gezegd, de mode overgenomen. Van het schrift weten we vooral door de vondsten in Pylos, 900 kleitabletten, die gebakken moeten zijn aan het einde van de 13e eeuw toen het paleis door brand is vernield.

Aan het einde van de 15e eeuw is Knossos om onbekende redenen verwoest en was de rol van Kreta uitgespeeld. Homeros sprak over het eiland alsof het tot het machtsgebied van Mycene behoorde. Toen namen de Myceners ook de handel over. Tot in Sicilië, Egypte, Cyprus, het Zwarte Zee-gebied en zelfs Ugarit zijn Myceense vazen en scherven gevonden. In de gedichten van Homeros wordt een beeld gegeven van de Myceense maatschappij, althans zoals hij die zich dacht. In de Ilias is Agamemnon koning. Hij is als het ware de voorzitter van de krijgraad en neemt aan de strijd deel met het grootste aantal schepen, 100 stuks. Homeros gebruikte ook een aantal woorden die uit het Myceens afkomstig waren en goed in zijn metriek pasten. Het bekendste voorbeeld is anax, koning, een woord dat later niet meer voorkwam. Men neemt dan ook aan dat al in de Myceense tijd epische poëzie werd voorgedragen. Ook heeft Homeros het over een helm van everzwijntanden (momenteel onder meer te zien in het museum van Nauplion) en over bronzen wapens, een herinnering aan wat de helden van weleer droegen terwijl in zijn tijd al het ijzer bekend was.

Kop van een krijger met een helm van everzwijntanden

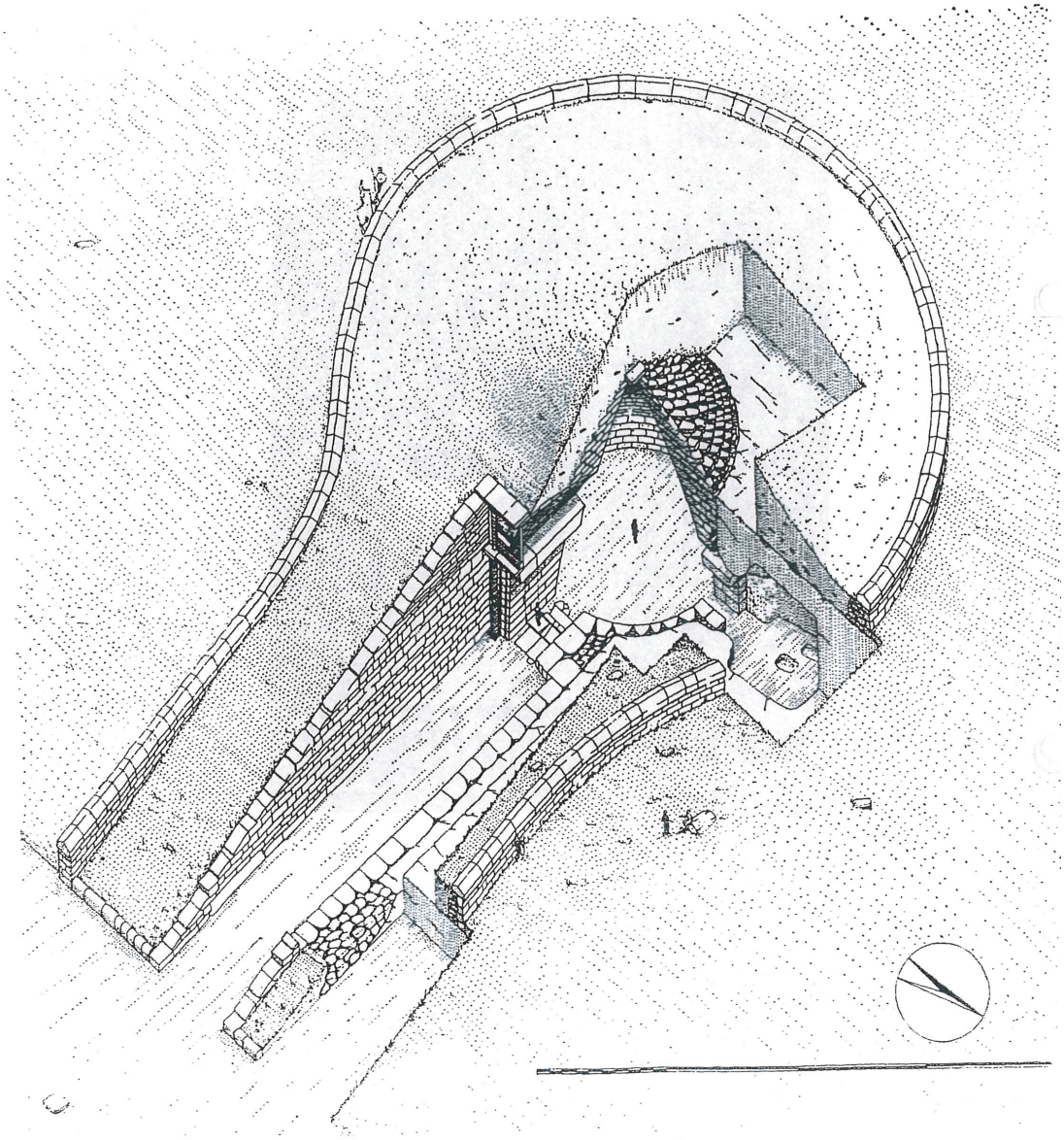
Troonzaal van koning Nestor

In 1250 v.Chr. heeft een aardbeving plaatsgevonden, vijftig jaar later gevolgd door een brand die ook aan het einde van de 12e eeuw heeft gewoed. Sindsdien was het afgelopen met de Myceense cultuur. Toch is de oorzaak nog steeds een punt van meningsverschil. Sommigen wijten het aan de Dorische volksverhuizing (Doriërs zijn de laatste Grieken die Griekenland binnenvielen), anderen aan de hongersnood, de pest, aardbevingen, interne conflicten of aan het veranderde klimaat. In elk geval zijn in Azië en Europa rond die tijd overal sporen van een enorme volksverhuizing geweest, zoals te zien is in Syrië, Palestina en Cyprus, terwijl de farao's Meremptah en Ramses III de indringers met moeite buiten de grenzen hielden. De migratie betekende hoe dan ook het einde van het grote Hittietenrijk.

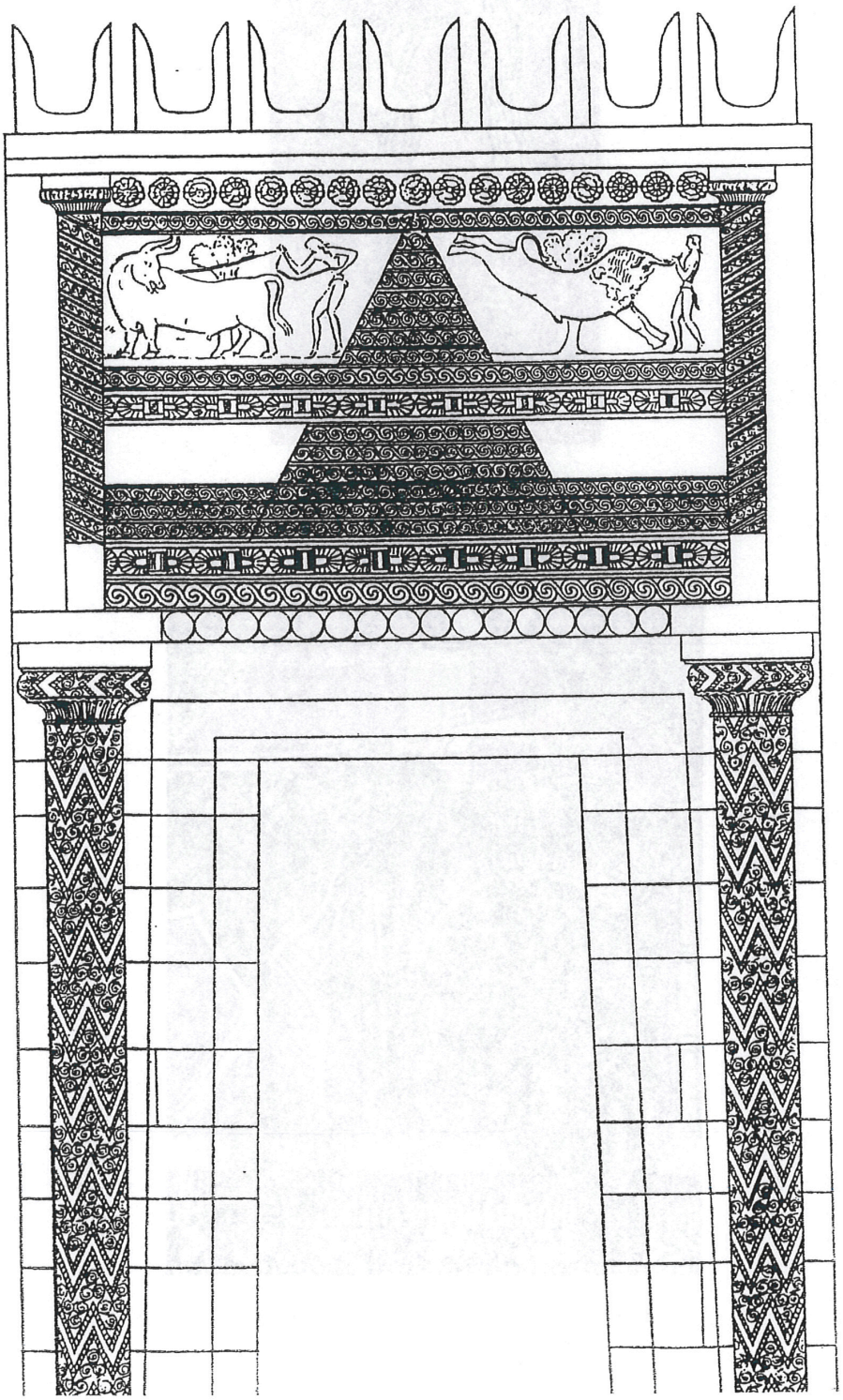
De leeuwenpoort van Mycene

Schathuis van Atreus

Façade schathuis van Atreus

Het echtpaar Schliemann en de gouden maskers van Mycene

In augustus van het jaar 1876 toog Heinrich Schliemann met 63 arbeiders in Mycene op de Peloponnesos aan het graafwerk. De Duitse archeoloog had zijn sporen inmiddels verdiend bij de soms spectaculaire opgravingen op het eiland Ithaka en vooral in Troje, en na een korte rustperiode ging hij opnieuw op zoek naar verborgen schatten. Hij was er namelijk vast van overtuigd dat zich tussen de hopen stenen en de ruïnes op of rond de stoffige heuvel in het noordoosten van het schiereiland de graven van het Myceense vorstenhuis moesten bevinden. Had de dichter Homeros niet de vesting als het 'goudrijke' Mycene bezongen en had de Griekse schrijver Pausanias (tweede eeuw n.Chr.) niet geschreven dat onder anderen koning Atreus en zijn zonen daar ter aarde waren besteld? Redenen te over om er de spade in de grond te steken.

Heinrich Schliemann

Op dat ogenblik is Schliemann 54 jaar oud, want hij werd op 6 januari 1822 in het dorpje Neu Buckow, dat in Mecklenburg is gelegen, geboren. Zijn vader was daar benoemd als predikant, maar hij gedroeg zich allerminst voorbeeldig. Niet alleen bedroog hij zijn vrouw met een reeks van dienstmeisjes, maar hij ontzag zich zelfs niet om de kerkkas te plunderen. Na een armelijke jeugd ging de jonge Heinrich zijn geluk in de handel beproeven, te beginnen in Amsterdam waar hij na een schipbreuk bij Texel verzeild was geraakt. Daar legde hij met een ijzeren zelfdiscipline en enorm veel talent de grondslag voor zijn puissante vermogen, afkomstig uit de handel met goudstof, indigo en buskruit en kogels. Het uitbreken van de beruchte Krimoorlog in 1854 had hem bepaald geen windeieren gelegd en ook in het verre Amerika had hij met de goudhandel zijn fortuin gemaakt. Na een ongelukkig huwelijk met een Russische Ekaterina, aan wie hij, zoals hij het zelf formuleert, drie kinderen had 'ontroofd', trok hij de wereld in. Schliemann had altijd al een talenknobbel gehad (hij beheerste niet minder dan zestien talen), maar vooral met het Oudgrieks bleek hij een grote affiniteit te bezitten. Toen hij deze taal eenmaal onder de knie had, schreef hij zijn dagboeken uitsluitend in de taal van de antieke Atheners en eiste dat er aan tafel in het Oudgrieks werd geconverseerd, terwijl hij in zijn latere leven de berichten alleen maar wilde lezen als ze in die taal waren gesteld. In het jaar 1869 promoveerde hij te Rostock tot doctor in de filosofie op een van de merkwaardigste proefschriften uit de geschiedenis: zijn autobiografie namelijk, geschreven in keurig klassiek Grieks.

Sophia Schliemann

In de tussentijd was Schliemann hertrouwd en de verbintenis is op een bijzondere manier tot stand gekomen. Ooit had hij een Grieks-orthodoxe pope leren kennen, Theokletos Vimpos geheten, en toen deze tot bisschop van Athene was uitverkoren, ontving hij een brief van zijn Duitse vriend. Hierin werd hem verzocht om foto's van zoveel mogelijk Griekse huwbare meisjes toe te sturen. Daarbij gold de voorwaarde dat elke kandidate arm én knap moest zijn, met donker haar, een goed en liefhebbend hart, een behoorlijke algemene ontwikkeling en bovendien een oprechte bewondering voor de heldendichten van Homeros. Een wees, en dan nog een die als gouvernante haar brood verdiende, zou zijn voorkeur genieten. Na een ruime zending viel Schliemanns keuze op een jong, zestien jaar oud, adembenemend mooi meisje, Sophia Engastromenos, die in het dorpje Kolonos, twee kilometer ten noordwesten van Athene, woonde. Hij liet ogenblikkelijk twaalf afdrukken van haar foto maken en in

augustus 1869 kwam hij hoogstpersoonlijk poolshoogte nemen. Uit de verslagen weten we dat de eerste ontmoeting op zijn zachtst gezegd bizar was.

De Duitse geleerde werd met veel vertoon door de hele familie in hun villa ontvangen en hij sprak daar in smetteloos Grieks over al zijn reizen, terwijl Sophia zedig op de bank zat. Plotseling kreeg zij drie vragen op zich afgevuurd: 1. Wil je verre reizen maken? 2. Wanneer precies kwam de Romeinse keizer Hadrianus in Athene aan? en 3. Kun je stukken van de Homerische poëzie uit het hoofd opzeggen? Het meisje wist de goede datum, kende haar Ilias en Odyssee en wilde ook wel op reis - ze was daarom met glans voor dit examen geslaagd. Na drie dagen overviel Schliemann haar een tweede keer, en nu met de vraag waarom ze met hem zou willen trouwen. Naïef als ze was antwoordde ze dat ze van haar ouders gehoord had dat hij er zo warmpjes bij zat. De bruidegom was hevig gepiqueerd door dit eerlijke antwoord en stuurde haar de volgende dag een briefje, ondertekend met 'doctor in de filosofie', waarin hij zei diep gekwetst te zijn over deze opmerking 'die men eerder van een slavin zou verwachten' en voegde eraantoe dat hij de verhouding zo niet wilde voortzetten. Toch aanvaardde hij even later haar verontschuldigingen en op 24 september van dat jaar traden zij in het huwelijk.

Het huwelijk

Sophia was niet alleen mooi en intelligent, maar vooral tactvol. Bovendien is zij haar leven lang verliefd op haar kalende, vaak humeurige en veertig jaar oudere man gebleven en hun echtverbintenis is, vooral dankzij haar, zeer gelukkig geweest. Dit kwam mede doordat Sophia een grote belangstelling voor de archeologie aan de dag legde en verschillende malen haar echtgenoot vergezelde tijdens zijn expedities. Na de dood van Schliemann, op kerstmis 1890, zette zij zijn werk voort en heeft zij zijn opvolger geldelijk ondersteund om verder te kunnen graven in Troje. In deze Klein-Aziatische stad was Schliemann eind mei 1873 bij toeval op een grote goudschat gestoten en daarmee was zijn faam voor eeuwig verzekerd. Maar de zaak had ook een schaduwzijde gehad, want ondanks zijn schriftelijke toezegging om de helft van zijn vondsten aan het museum van Istanboel af te staan en de rest zelf te houden, had hij alles het land uit gesmokkeld. Deze 'diefstal' had de verontwaardiging van de Turkse regering gewekt en hem de naam van een onbetrouwbaar persoon bezorgd.

Mycene

In Griekenland was men daardoor gewaarschuwd. Niet minder dan drie functionarissen van het Grieks Archeologisch Genootschap hielden zijn verrichtingen in Mycene nauwlettend in de gaten, uiteraard tot grote ergernis van Schliemann. In de trant van zijn opgravingen in Troje wilde hij hele muren omverhalen, terwijl hem dit streng verboden was. Het drietal, met name een van hen, Stamakis geheten, protesteerde daarom hevig toen er met grof geweld werd gegraven. Het heeft tot een angstwekkende confrontatie tussen deze twee mannen geleid. Stamakis, die in zijn hart een beschaafd en gereserveerd mens was, kookte van woede en sprak sindsdien uitsluitend over 'dat onmenselijke monster', wanneer hij Schliemann bedoelde. Met inspanning van al haar charmes heeft Sophia enige olie op de golven kunnen gooien.

De vondsten vielen aanvankelijk overigens tegen, want er werden slechts enkele godinnenbeelden, messen, een molensteen en wat bijlen opgegraven. Pas na een week of vijf werden er in de buurt van de befaamde Leeuwenpoort een paar reliëfs blootgelegd, en - wat nog belangrijker was - een gouden knoop. De opgraving trok de aandacht van de wereld en

regelmatig meldden zich belangrijke bezoekers. Zo is de keizer van Brazilië, Pedro II, vanuit Korinthe naar Mycene komen rijden om er een kijkje te nemen. Schliemann ontving de hoge gast in stijl door een groots banket te laten aanrichten in de enorme grafheuvel die later 'het schathuis van Atreus' is gaan heten. Bij deze gelegenheid had Sophia zich getooid met enkele sieraden uit de Trojaanse schatten.
In het najaar diende het geluk zich eindelijk weer aan. In een cirkelvormige grote put, rechts achter de Leeuwenpoort, stuitte Schliemann op enige graven, terwijl het goud door de kleilaag heen glansde. De oogst bestond ditmaal uit vijf diademen en vijf kruisen. Enthousiast groef hij door en ontdekte toen een nieuw graf, dat nog nooit door rovers was leeggehaald en een verblindende hoeveelheid aan kostbaarheden bevatte. Sophia knielde onmiddellijk neer en begon met engelengeduld de aarde met een klein mesje weg te schrapen. Uiteindelijk kwam een zeer groot aantal gouden schijven en plaquettes aan het licht. Steeds dieper groef men door, totdat er vijf lichamen werden aangetroffen waarvan er drie een gouden masker droegen. Schliemann was ervan overtuigd dat dit de afbeeldingen van de Myceense vorsten uit het heldentijdperk moesten zijn. Bij een van de maskers riep hij uit dat hij oog in oog stond met Agamemnon, de machtige heerser van Mycene. Inmiddels weten we dat de voorwerpen eeuwen eerder moeten zijn vervaardigd. Net als in Troje, waar Schliemann de schat van koning Priamos zei te hebben ontdekt, is ook in Mycene zijn datering onjuist gebleken: in beide gevallen kunnen ze onmogelijk uit de tijd stammen die door Homeros is beschreven. De dunne, intrigerende dodenmaskers zijn het pronkstuk van het Atheense Nationaal Archeologisch Museum geworden. Het doel ervan is nog altijd niet afdoende verklaard en in de klassieke Griekse literatuur wordt nooit over dergelijke maskers gesproken. Een van de theorieën is dat de Myceners in krijgsdienst bij de Egyptische farao's zijn geweest en vandaar zowel goud als de dodencultus mee naar huis hebben genomen (voor nadere uitleg, zie het hoofdstukje over de Myceense cultuur). Voor Schliemann was er geen twijfel mogelijk: deze raadselachtige gezichten behoorden bij het roemruchte vorstengeslacht van de Tantaliden. Zijn ongelijk doet niets af aan de onsterfelijke roem die hem met deze ontdekking ten deel is gevallen.

Gouden masker, door Schliemann als dat van Agamemnon benoemd

De ontcijfering van het Lineair B

In 1936 hield Arthur Evans een voordracht in een Londens museum. Daarbij sprak hij over het Minoïsche schrift. Een van de toehoorders was een jongen van 14 jaar die al vanaf zijn 7e gefascineerd was door oude schriften zoals de hiëroglyfen. Zijn naam was Michael Ventris, geboren 12 juli 1922 als zoon van een officier en een half-Poolse moeder. De laatste gaf hem een culturele opvoeding. Michael bleek een talenwonder te zijn, hij sprak onder meer vloeiend Zwitsers-Duits, Pools en Zweeds. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij in dienst van de RAF, na de oorlog studeerde hij af als architect. Maar zijn belangstelling voor de Minoïsche kleitabletten bleef onverminderd en in 1952 beweerde hij het schrift ontcijferd te hebben. Het duurde vier jaar om dit te bewijzen. Helaas is hij vroeg gestorven na een auto-ongeluk in 1956.

De Grieken hebben het alfabet van de Feniciërs overgenomen in de 9e of 8e eeuw v.Chr. Homeros is de eerste schrijver geweest, maar de sagen die hij gebruikte stammen zeker van vroeger eeuwen. Hij schrijft over de late bronstijd, zo rond 1250 v.Chr. Al eerder, in 1400, was de beschaving in Kreta tot bloei gekomen, op het vasteland was dit pas in 1250 v.Chr. Maar in de graven van Mycene en andere steden is geen spoor van schrift gevonden. Evans kwam met zegelstenen in aanraking toen hij Griekenland bezocht. Hij ontdekte dat ze uit Kreta afkomstig waren. Daar ging hij graven en kwam tot de conclusie dat er een voor-Griekse beschaving moet zijn geweest. In de mythologie wordt vermeld dat het Griekse vasteland onderhorig was aan koning Minos van Kreta. Vandaar dat Evans de naam Minoïsch bedacht. Bij het schrift kon hij algauw drie soorten onderscheiden: hiëroglyfen, Lineair A en Lineair B, dat met lijntjes werd geschreven. Hij bedacht allerlei theorieën en was er vast van overtuigd dat het een en dezelfde taal betrof. In totaal zijn circa 4.000 tabletten in Knossos gevonden die door de paleisbrand waren gehard (ze zijn dus nooit opzettelijk gebakken). In grootte lopen ze uiteen van 3 cm^2 tot 12½ x 15 cm. Toen al zag Evans in dat het opsommingen waren. Maar hij had in die tijd vooral aandacht voor de geschiedenis van de paleizen en pas na zijn dood is het werk aan de ontcijfering voortgezet.

Het meest intrigeerde de discus van Festos die 45 zogeheten stempels bevat. Ze zijn zeer kundig geplaatst hetgeen op een ruime ervaring duidt, maar nergens is iets gevonden dat in vorm of techniek hierop lijkt.

Op Cyprus, in de plaats Enkómi, zijn eveneens dergelijke tabletten gevonden, ook in het klassiek Cyprische schrift, maar dit komt slechts in zeven gevallen overeen met het Lineair B. Het zogenaamd overbrengen van het Cyprisch naar Lineair heeft in de loop der tijden tot grote verwarring geleid.

Om een schrift te ontcijferen zijn er twee methodes: systematiek of speculaties. De laatste werkwijze is afhankelijk van goed geluk en heeft tot heel veel giswerk geleid. Zo dacht men dat het schrift van Kreta met het Baskisch of het Etruskisch verwant was of dat het een mengelmoes van talen was. De Tsjech Hrozny, een belangrijk geleerde van het Hittitisch, haalde er een groot aantal talen bij, tot aan het proto-Indisch aan toe en de Engelsman Gordon zag in elk teken een heel woord en verklaarde een eenvoudig kleitablet als een langgerekt klaaglied. Kortom, er werd veel fantasie gebruikt. Daarnaast waren er de systematici, die 'triplets' opstelden waarbij te zien was dat de uitgangen verschilden. Miss Alice Kober uit de Verenigde Staten heeft dit als eerste gedaan, maar zij stierf te jong om het idee goed uit te werken.

Een heel nieuwe impuls kwam in het jaar 1939 toen het paleis van Pylos ontdekt werd door Carl Blegen. Al bij de eerste proefsleuf stuitte hij op een archiefkamer en binnen 24 uur had hij 600 kleitabletten gevonden. Nog steeds komen er nieuwe bij. De vraag rees toen: hoe kon een Griekse koning Minoïsch laten schrijven? Of was hij soms geen Griek? De Engelsman Emmett Bennett wist het aantal tekens vast te stellen en de varianten te herkennen.

Nu zijn er bij elke te ontcijferen taal drie verschillende mogelijkheden: in het eerste geval is de taal (gedeeltelijk) bekend, maar in een onbekend schrift opgeschreven. Dit was het geval bij de Oud-Perzische inscripties die in 1802 door de Duitser Grotefend zijn ontcijferd. In het tweede geval is het schrift bekend, maar de taal niet, zoals het Etruskisch dat we kunnen lezen maar niet ontcijferen. En de derde mogelijkheid is dat taal én schrift onbekend zijn, zoals het kleitablettenschrift. Bij de steen van Rosetta werd het door de tweetaligheid mogelijk om de Egyptische hiëroglyfen te kunnen lezen. Maar bij het Minoïsch was dat niet aan de orde.

Er zijn drie verschillende manieren om het gesproken woord op schrift te stellen:

1. Door middel van pictogrammen zoals in het Chinees dat voor elk woord een apart tekeningetje heeft. Abstracte woorden zoals 'groot' en 'lief' vormen hierbij een probleem. Bovendien is een enorme hoeveelheid 'karakters' nodig, in een gewoon Chinees woordenboek staan er al gauw 50.000. Wij kennen dat bij de cijfers, b.v. 5 = vijf.

2. Door middel van lettergrepen zoals in het Japanse Kana-schrift. Het zijn altijd open lettergrepen, d.w.z. eindigend op een klinker, anders zou er een oneindig aantal mogelijkheden zijn. Het Japans telt 84 tekens.

3. Door middel van alfabet, d.w.z. voor elke letter een teken. Het grootste alfabet is het Russisch met 32 letters.

In het Lineair B waren 88 tekens te onderscheiden. Het moest dus een syllabair schrift zijn. Verder kon men vaststellen dat er duidelijke tekens waren voor de cijfers, in een tientallig stelsel, maar niet zo dat eenzelfde cijfer al naar gelang de positie een getal aangeeft, 10, 100, 1000. Bovendien stond op elk kleitablet een ideogram, vaak in combinatie met getallen. Daardoor kreeg men enig idee van de inhoud. Bij 'plaatjes' van vrouwen waren er soms kinderen toegevoegd, maar bij die van mannen heel andere tekens. Men dacht dan aan het beroep, koeherder b.v. Nu is een goed visueel of zelfs fotografisch geheugen bijna noodzakelijk en Ventris was hierin zeer begaafd. In 1950 stuurde hij naar alle geleerden die zich met het Minoïsch bezighielden een vragenlijst toe om zo de stand van zaken op te maken. Tien van hen reageerden positief, maar een paar weigerden hun medewerking. Tegelijk maakte hij van zijn eigen vorderingen nauwkeurige werkverslagen. In 1951 verscheen het boek The Pylos Tablets met precieze tekeningen waaruit Ventris statistieken kon maken. Hij stelde vast dat drie tekens meestal aan het begin van een woord voorkwamen. Nu zijn dat doorgaans losse klinkers, zoals blijkt uit de andere syllabaire talen. Bovendien zag hij dat één teken heel vaak achteraan kwam, meestal in een opsomming. Terecht concludeerde hij dat dit zoiets als 'en' moest betekenen, zoals het Latijnse -que. Het grootste aantal variaties kwam aan het einde van een woord voor en dat leek op verbuigingen, zoals al door Miss Kober was ontdekt, of het kon ook het mannelijk van vrouwelijk onderscheiden. Ventris kwam tot 159 woorden met een verbuigingsvariant. Maar hij dacht nog steeds aan het Etruskisch. Pas op 1 juni 1952 durfde hij de vraag te stellen: 'Zijn de tabletten uit Knossos en Pylos in het Grieks geschreven?' Hij richtte zich vooral op de

plaatsnamen en veronderstelde dat ze op -sos, zoals bij veel Griekse plaatsnamen, moesten eindigen. In het syllabaire schrift werd dit -so, b.v. Ko-no-so (=Knossos) en Py-lo-so (=Pylos). Daardoor verdween bij hem de aanvankelijke twijfel. Toevallig vroeg de BBC aan hem om een voordracht te houden en hij greep deze gelegenheid aan om zijn ontdekking van het 'archaïsch Grieks' bekend te maken. Zijn boodschap werd in elk geval door John Chadwick beluisterd, een specialist in Griekse dialecten, en die ging de proef op de som nemen. Onafhankelijk van elkaar kwamen Ventris en hij bijna steeds op dezelfde woorden uit. Ze schreven samen een artikel hierover, waarbij het drukken uiteraard problemen gaf, want de tekens waren ongewoon en moesten omschreven worden.

Er was veel kritiek, maar ook veel acceptatie. Het geluk hielp hun een handje doordat er nieuwe tabletten in Pylos gevonden werden die met de theorie bleken te kloppen. Maar onder anderen N. Platoon, directeur van het museum in Heraklion, geloofde er niets van. De venijnigste aanval kwam van de professor in het Oudgrieks te Edinburgh, Beattie, die slechts minachting toonde.

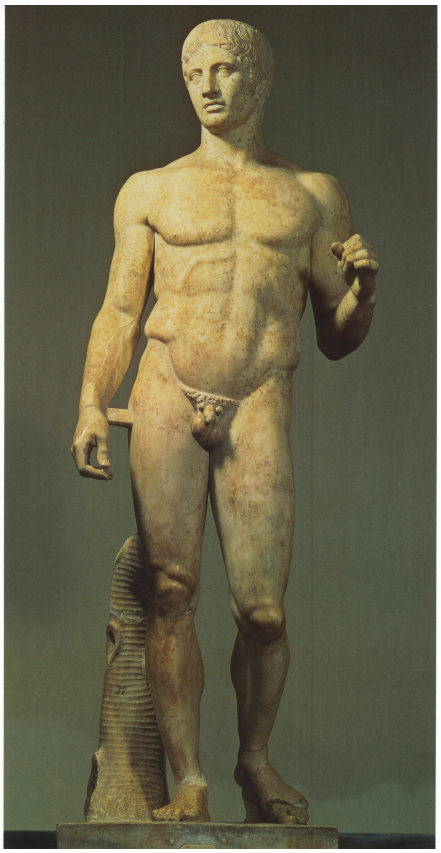
Omdat de taal Grieks bleek te zijn was de conclusie dus dat de Myceners Grieken zijn geweest. Ze waren overgestoken vanuit Griekenland naar Kreta, dat ze veroverden en waar ze het schrift van de vroegere bewoners overnamen. Waarom de Myceense beschaving ingestort is, is een vraag die nog steeds niet is opgelost.

Boven Lineair A-schrift op twee kleitabletten uit Hagia Triada; *rechts* Lineair B uit Knossos. Veel lettertekens van Lineair A werden overgenomen in Lineair B; Lineair A is nog altijd niet ontcijferd.

Beeldhouwkunst

Polykleitos van Argos, de beeldhouwer.
Een van de bekendste beeldhouwers uit de oudheid was Polykleitos die omstreeks 480 in Argos is geboren. Waarschijnlijk is hij daar ook aan het einde van de vijfde eeuw v. Chr. gestorven. Hij is behalve in zijn vaderstad werkzaam geweest in Olympia, Efese en Athene, maar zijn atelier en de door hem gestichte school was in Argos. Plato vermeldt dat hij zonen had van wie er minstens een zijn vader is opgevolgd.
Polykleitos geldt als de vertegenwoordiger van de bloeitijd van de klassieke periode van de beeldhouwkunst, het idealisme. Omdat hij volgens de overlevering ook beelden van zegevierende atleten maakte die bij name bekend zijn en op de overwinningslijsten achterhaalbaar zijn, is het mogelijk om hem te dateren.

Doryphoros

Helaas zijn er geen originelen van hem bewaard gebleven. Maar in de oudheid en vooral in de Romeinse tijd zijn er talloze kopieën gemaakt van zijn beroemdste kunstwerken. Daarbij moet bedacht worden dat het niet gaat om getrouwe navolgingen en dat is in de (geringe) afwijkingen bij de overgebleven beelden goed vast te stellen. Zijn specialiteit was het gieten van bronzen beelden. De techniek van het bronsgieten was rond 500 v. Chr. vervolmaakt. Door onderzoek in het laatste decennium en de daaraan verbonden tentoonstellingen weten we dat ook het brons werd beschilderd, zij het dat hierover veel minder bekend is dan bij de marmeren beelden. Daarnaast waren de bronzen verrijkt met toevoegingen van kleurige metalen, glas, ivoor en edelstenen voor de ogen, wimpers, lippen, tanden, tepels en ornamenten voor sieraden en bekleding.

Zijn meest vermaarde en ook best beschreven beeld is de **doryphoros of lansdrager**. De lans zelf is bij geen enkele kopie bewaard gebleven en daarom is de lengte ervan onzeker. Het lichaam berust op één been (volgens Plinius is Polykleitos daarvan de uitvinder). Het linkerbeen, het zogeheten speelbeen, staat wat naar achteren en rust op de tenen. Het geeft de beweging aan. Dit heeft de houding van het lichaam tot gevolg, ook wel ponderatie genoemd, waardoor een zekere torsie ontstaat. Anders gezegd: de stand van de benen heeft consequenties voor het hele lichaam: het hoofd neigt naar de rechterschouder (terwijl dat in de archaïsche tijd recht vooruit was), de belasting van het rechterbeen leidt tot belasting van de linkerarm, terwijl de rechterarm los neerhangt. De torso en heupen neigen naar links. Er is een perfecte harmonie tussen spanning en ontspanning, een evenwicht tussen rust en beweging. Het beeld stelt waarschijnlijk geen atleet voor, daarvoor is het te groot, maar wel een held of god. Bovendien heeft een atleet een korte werpspies. Men denkt wel dat het Achilleus moet zijn.

Bijna even beroemd is de later vervaardigde en slankere **diadoumenos** of jongen die een wollen band om zijn hoofd vastknoopt. Ook nu weer is het te groot voor een sterveling en in dit geval wordt aan Apollo gedacht.

Diadoumenous

Plinius is ook de bron van het verhaal dat er voor de beste beeldhouwers van die tijd een wedstrijd was uitgeschreven voor het maken van een gewonde **Amazone** in de tempel van Artemis te Efese. Naar verluidt, is de bijdrage van Polykleitos het hoogst gewaardeerd.

In zijn tijd en eeuwen daarna was Polykleitos ook bekend als schrijver van een leerboek voor de beeldhouwkunst, **Kanon** of **Richtsnoer** geheten. Voordien hadden uitsluitend architecten over dit onderwerp geschreven, maar nu is 'een zwoegende beeldhouwer' uit de anonimiteit getreden. Het boek heeft als uitgangspunt: de precisie, er mag geen ruimte zijn voor toevallig goed gelukte producten. En deze precisie berust op maten die aan het menselijk lichaam zijn ontleend, bijvoorbeeld de afstand van de ene vinger naar de ander, van alle vingers naar de middenhand of handwortel, vandaar naar de onderarm, elleboog en dan naar de hele arm etc. Polykleitos streefde naar de ideale verhoudingen, *supra verum*, dat wil zeggen: meer dan natuurlijk, waarbij toevalligheden en individuele trekken zijn weggelaten. Hij toonde aan dat de natuurlijke proporties van het mensenlichaam zich laten uitdrukken in mathematische verhoudingen. De perfectie van het lichaam, het esthetische, is onlosmakelijk met het volmaakte moreel verbonden.
De kleinere afmetingen worden naar de delen van het menselijk lichaam genoemd:
4 vingers (daktyloi) = 1 handbreedte of vlakke hand (palaistra)
3 palaistai = 1 span, tussen gestrekte duim en pink
4 palaistai = 1 voet
11/2 voet = 1 el
4 el = 1 orgyia of vadem, spanwijdte van de uitgestrekte armen
Polykleitos gold de uitbeelder van mensen bij uitstek, zoals Pheidias dat van de goden was. De kritiek op hem betreft het hoekige of massieve van zijn beelden.

Marmer met de standaard lengte van een 'vadem' en een 'voet'

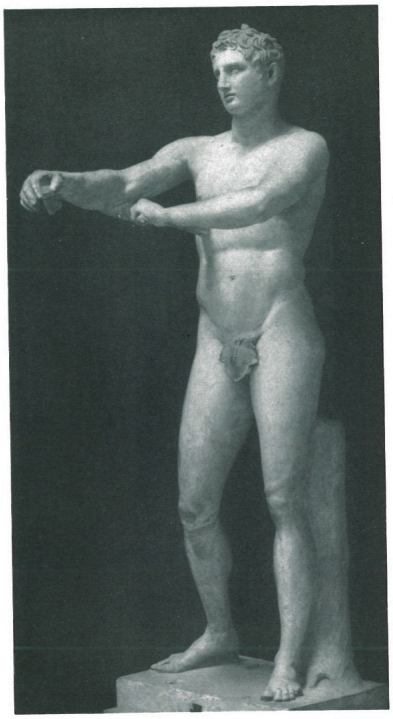

159–161. Amazons. 159. Probably by Pheidias, *c.* 440–430 B.C. Roman copy. Hadrian's Villa, near Tivoli; 160. Perhaps by Polykleitos, *c.* 440–430 B.C. Roman copy. New York, Metropolitan Museum; 161. Perhaps by Kresilas, *c.* 440–430 B.C. Roman copy. Rome, Capitoline Museum (r. arm restored).

Lysippos van Sikyon, de bronsgieter.
De tweede vermaarde beeldhouwer uit de Peloponnesos is Lysippos, geboren in Sikyon. Hij leefde van circa 390 tot 305. Eigenlijk was hij kopersmid en zou autodidact zijn geweest. Van hem is de uitspraak dat zijn enige leermeester de natuur was. In zijn vaderstad stichtte hij een kunstschool, maar hij was tot ver buiten Griekenland werkzaam: Rhodos, Efese, Alexandrië en Tarente. In totaal zou hij 1500 bronzen hebben vervaardigd, waarvan geen enkel origineel bewaard is gebleven. Dit getal heeft zijn erfgenaam vastgesteld. Lysippos had namelijk de gewoonte om van het honorarium dat hij voor ieder van zijn werkstukken kreeg, telkens één goudstuk apart leggen en na zijn dood bleek de geldkist 1500 gouden munten te bevatten.

Lysippos week bewust af van het ideaalbeeld dat Polykleitos in zijn *Kanon* had geschapen. Hij brak met het vervaardigen van de 'vierkante' beelden van de vroegere beeldhouwers en stelde, zoals hijzelf zei, de mensen niet voor zoals ze waren, maar zoals ze bij hem overkwamen. De hoofden van zijn figuren zijn kleiner en de lichamen langer en slanker zodat ze rijziger werden. Hij was befaamd vanwege zijn grote aandacht voor de details en vooral de nauwkeurige weergave van het haar. Ook had hij een nieuwe opvatting over de beweging: hoofd, romp en ledematen stonden in verschillende richtingen waardoor de indruk ontstond dat de actie elk moment veranderd kon worden.

Zijn bekendste beeld is de **apoxyomenos** of de atleet die zich afschraapt. Het heeft lange tijd in de thermen van Rome gestaan totdat keizer Tiberius het in zijn slaapkamer plaatste omdat het zijn lievelingsbeeld was. Maar het volk van Rome protesteerde hiertegen zodat de keizer zich genoodzaakt zag de Afschraper weer zijn vorige plaats terug te geven. Merkwaardig is de vooruitgestoken arm, die weliswaar het effect van diepte geeft, maar de eenheid niet ten goede komt.

Apoxyomenos

Van zijn talloze portretten zijn vooral die van **Alexander de Grote** overal in de toenmalige wereld verspreid. Alexander had zoveel bewondering voor Lysippos dat hij uitsluitend door hem geportretteerd wilde worden. Een ervan was door keizer Nero meegenomen. Hij liet het vergulden waardoor de uitdrukking en de details werden geschaad. Na de dood van deze keizer is het goud verwijderd, en sindsdien waren de 'littekens' erop te zien.

Marmeren portret van Alexander de Grote (2e-1e eeuw v.Chr.)

Goddelijke ingrepen

Wondergenezingen in de Griekse oudheid

De Griekse artsen waren ervan overtuigd dat de natuur de zieken zelf moest genezen. Het was hun voornaamste taak om dat natuurlijke proces te bevorderen door diëten of medicamenten voor te schrijven. Maar soms gebeurde het dat een patiënt was opgegeven door de dokters en dat er op de godheid een beroep moest worden gedaan. In dat geval werd een bezoek gebracht aan een van de talrijke tempels ter ere van Asklepios, beter bekend onder zijn Latijnse naam Aesculapius.

Asklepios

De geboorte van deze figuur uit de mythologie is niet zonder complicaties geweest. De god Apollo zag op zekere dag een prinses, Koronis geheten, naakt baden en werd onmiddellijk verliefd op haar. Goddelijke minnaars lieten daar nooit gras over groeien, en zo kwam het dat Koronis zwanger raakte van een zoon. Tot haar ongeluk ontmoette zij evenwel een sterveling die oogverblindend mooi was en vooral buitengewoon sterk. Zijn naam luidde dan ook Ischys, het Griekse woord voor kracht. Koronis was tegen zijn charmes niet opgewassen en deelde weldra het bed met hem. Nu had de vaste begeleider van Apollo, een witte raaf, haar tijdens een van haar overspelige uren opgemerkt en vliegensvlug de ontrouw aan zijn meester gemeld, die daarop in grote woede ontstak. Zijn wraak was vreselijk, want hij legde zijn geliefde op een brandstapel. Toen Koronis op het punt stond door de vuurdood het leven te verliezen, kreeg de vertoornde god spijt van zijn impulsieve daad en probeerde de vlammen te doven. Maar het was te laat, de jonge vrouw was reeds gestorven, en alleen het kind dat in haar buik zat, bleek nog in leven te zijn. Gauw pakte Apollo een mes en haalde de baby te voorschijn. De veren van de raaf die hem de jobstijding had gebracht, maakte hij voor straf pikzwart en sindsdien komen raven uitsluitend in die kleur voor.

Votief-reliëf na de genezing van een been, met dankbetuiging aan Asklepios en Hygieia

De pasgeboren zoon, die Asklepios of de Aardige werd genoemd, werd aan de zorgen van een merkwaardig creatuur toevertrouwd. Het was Cheiron, een van de zogenoemde centauren, menselijke wezens met het achterlijf van een paard. Doorgaans waren het woestelingen die zich aan god noch gebod stoorden, maar deze Cheiron vormde daarop een uitzondering, want hij was wijs en beschaafd, en hij zorgde voor de opleiding van toekomstige helden die hij in het jagen, musiceren en het toepassen van geneeskrachtige kruiden onderrichtte. In het laatste vak bleek Asklepios uit te blinken en na korte tijd beheerste hij de geneeskunde perfect. Zijn faam als dokter verbreidde zich over de hele aarde en in de moeilijkste ziektegevallen werd een beroep op hem gedaan. Zijn kunde werd zo groot dat hij in staat was mensen uit de dood te doen opstaan. Maar deze verstoring van de natuurlijke orde ging de oppergod Zeus veel te ver. Bovendien klaagde zijn broer Hades, de god van de onderwereld, steen en

been over het feit dat hij niets meer te doen had omdat er nooit meer schimmen van overleden mensen in zijn rijk verschenen. Daarom besloot Zeus drastisch een einde te maken aan de dokterspraktijk van deze zoon van Apollo en hij slingerde een van zijn verzengende bliksemschichten naar hem. Ook nu kwam het berouw na de daad, want toen Asklepios verkoold was, kreeg de oppergod alsnog medelijden met hem en hij liet zijn ziel tot de Olympos, de verblijfplaats van de goden, toe. Daar verleende hij hem een goddelijke status en bepaalde dat hij in tempels mocht worden vereerd.

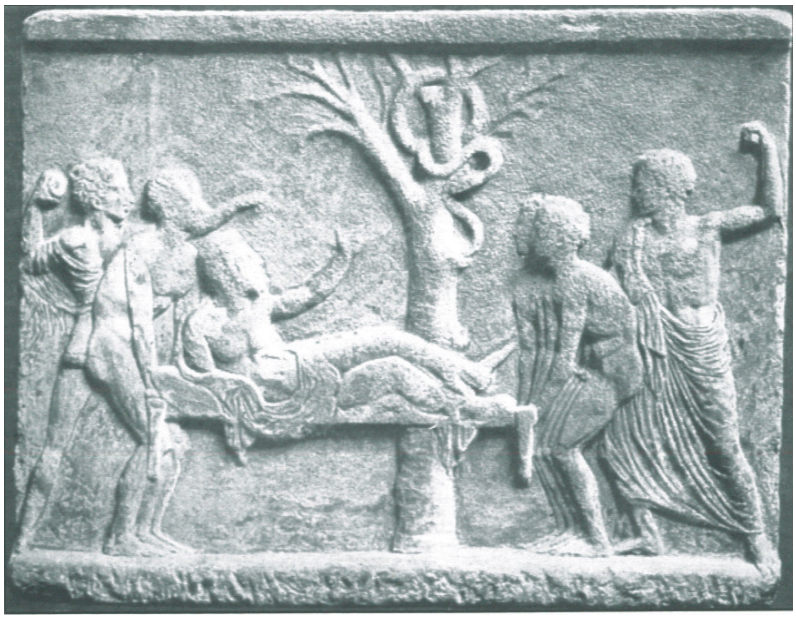
De tempelslaap

Aan het einde van de zesde eeuw v.Chr. worden in Griekenland de eerste tempels voor Asklepios opgericht, die daar als god van de geneeskunst werd vereerd. In deze functie verdreef hij op den duur zijn vader Apollo die aanvankelijk de goddelijke arts was geweest. In tegenstelling tot de gewijde huizen van de andere goden die maar zelden voor het gelovige volk toegankelijk waren, stonden de tempels van Asklepios dag en nacht open voor de bezoekers. Zijn beroemdste en wellicht oudste heiligdom bevond zich in het plaatsje Epidauros, dat in het noordoosten van het schiereiland de Peloponnesos is gelegen. Hier stond zijn cultusbeeld, een op een troon gezeten grote en baardige figuur van goud en ivoor, die een hand op de kop van een hond liet rusten.

Asklepios, een Romeinse kopie van een Grieks origineel
(Epidaurus, Archeologisch Museum)

Midden in de heilige ruimte was een soort ondiepe kuil waarin een aantal slangen rondkrioelde, en wel van een speciaal soort, de 'coluber longissimus Esculapii', zoals de wetenschappelijke naam luidt. De van drie rijen tanden voorziene, maar niet giftige dieren konden twee meter lang worden en waren ongevaarlijk voor de mensen. Aan het likken van slangen, en trouwens ook aan dat van honden, werd in de oudheid geneeskundige kracht toegekend en bovendien stond het afwerpen van de oude huid door deze reptielen symbool voor de geneeskunde, die de ziekte verdrijft en de mens als het ware nieuw maakt. De godgewijde slang vergezelde trouw zijn meester Asklepios, die dan ook steevast wordt afgebeeld met de esculaap, de doktersstaf met de kronkelende slang. De stok is het embleem voor alle geneeskundigen gebleven, zoals de beker met de oprijzende slang dat voor de apothekers is. Wanneer er elders in de Griekse wereld een heiligdom voor Asklepios werd gesticht, haalde men een van de serpenten, als incarnatie van de god, op een versierde wagen uit Epidauros en gaf het dier met plechtige ceremonies van zang en dans een plaats in zijn nieuwe omgeving. Op den duur waren er tientallen van deze filiaal-tempels te vinden in alle bekende landen, tot in Carthago en Zuid-Rusland toe.

Jongens verjagen een slang, terwijl de zieke rust
(4de eeuw v.Chr., Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptotheek)

Naar het Asklepiosheiligdom van Epidauros kwamen van heinde en verre de vaak ongeneeslijk zieken die op een wonderbaarlijke genezing door de godheid hoopten. Hier was ook zijn graf, in een ronde tempel ondergebracht. Wanneer ze zich met hun begeleiders hadden aangemeld, werden ze eerst met bronwater gewassen en vervolgens neergelegd in een speciale zaal, die niet door gezonde mensen mocht worden betreden. Deze ziekenhal was 70 meter lang en 70 meter breed, en telde twee verdiepingen. Voor vrouwen die op hun laatste dagen liepen en voor stervenden was deze plaats overigens taboe, omdat baren en doodgaan op het heilige terrein de goden onwelgevallig was. De riten begonnen met het slachten van een varken, wiens bloed, dat als het reinigingsmiddel bij uitstek gold, in het rond werd gesprenkeld. Na het nuttigen van een bijzonder baksel, dat hygieia- of gezondheid-brood werd genoemd, beloofden de deelnemers te vasten en ze moesten dit soms dagen, ja weken volhouden. Ook offerde men een ram, waarvan het vel werd bewaard, omdat de patiënt daarop een of meer nachten moest doorbrengen. In de ziekenruimte moet

de stank van al die geslachte offerdieren onverdraaglijk zijn geweest. Wanneer de avond inviel en het personeel de olielampen had uitgedaan, legden allen zich te ruste en hoopten op een genezende droom. De tempelslaap wordt vaak naar zijn Latijnse aanduiding incubatio genoemd. Als gevolg van geestverruimende en verdovende kruiden, die hun door de tempeldienaren of priester-dokters werd verstrekt, kregen de zieken een hallucinerende droom, waarin ze meenden de god, vergezeld van onder anderen zijn dochters Hygieia (Gezondheid) en Panakeia (Al-genezeres), te zien die aan hen genezing bracht.

Asklepios met zijn beide dochters
(Berlijn, Staatliche Museen)

Medische instrumenten uit de Hellenistische tijd
(Londen, British Museum)

De methoden die de god hanteerde, konden verschillen. Hij strekte eerst zijn rechterhand uit naar de zieke en gaf bij uitzondering ook wel een kus. In sommige gevallen beperkte hij zich tot het geven van adviezen inzake het dieet. Zo nu en dan genas hij de wonden door ze dicht te schroeien of maakte hij gebruik van bloedzuigers. Daarnaast schreef hij braakmiddelen voor, of bepaalde medicijnen, voornamelijk kruiden, maar ook drankjes van olie, honing en melk en zelfs een mengdrank met (gedroogde?) torren. Maar spectaculairder waren zijn chirurgische ingrepen. De antieke Griekse artsen hebben nooit aan operaties gedaan, maar voor de god bleek dat geen enkel bezwaar. Hij sneed rustig ogen, borsten en buiken open, waarbij hij een enkele keer werd geholpen door potige ziekenbroeders die de patiënt stevig aan zijn polsen vastgrepen en pas loslieten, wanneer Asklepios het abces had weggesneden. Als toppunt van zijn kunnen hakte hij het hoofd van de ernstige zieke af, en zette dat na de ingreep weer op zijn plaats. Ook als gynaecoloog had de god een grote naam op te houden. Gevallen van onvruchtbaarheid, buitenbaarmoederlijke of problematische zwangerschappen en levensgevaarlijke bevallingen werden door hem deskundig behandeld. Aan dodenopwekkingen heeft de eenmaal gewaarschuwde god nooit meer gedaan, al zijn er wel enkele voorbeelden bekend van tot leven gewekte schijndoden. Zijn naam als redder in de nood strekte zich zelfs zover uit dat zijn hulp soms werd ingeroepen in niet-medische vraagstukken, bijvoorbeeld wanneer er voorwerpen verloren waren geraakt of personen werden vermist.

Asklepios legt zijn handen op een zieke vrouw
(Rond 410 v.Chr., Piraeus, Archeologisch Museum)

Offers en ex-voto's

Van de deelnemers werd verlangd dat ze onvoorwaardelijk geloofden in de goede afloop. We lezen dat de weifelmoedigen gestraft worden door de god en in de regel de genezing wel konden vergeten. Een vrouw met een oogkwaal bijvoorbeeld had de moed aan de deskundigheid van de god te twijfelen waarop deze in haar slaap een extra duur wijgeschenk van haar verlangde, en wel een varken van puur zilver, anders zou ze nooit meer kunnen zien. Een ander, die zich vrolijk had gemaakt over de wondergenezingen, werd op de thuisreis door toedoen van Asklepios van zijn paard geworpen en bleef kreupel totdat hij de god om vergeving had gesmeekt. Na aankomst op het heilige terrein leverden de

deelnemers en hun familie een bijdrage aan de tempel. Dit kon gebeuren in natura, zoals vruchten, honingkoeken en slachtvee, of in de vorm van een geldelijke vergoeding. Van de dieren werden vooral de runderen, varkens en schapen door de god op prijs gesteld, maar om een duistere reden nooit de geiten. Arme mensen brachten meestal een haan naar het heiligdom en we weten dat de laatste wens van de wijsgeer Sokrates in dit leven bestond uit zijn verzoek aan zijn vrienden om voor hem een haan aan Asklepios te offeren, naar men vermoedt, omdat hij genezing voor zijn ziel wilde verkrijgen. Van staatswege werden op gezette tijden kostbare stierenoffers, honderd in getal, gebracht, gevolgd door nachtelijke processies met zangkoren. De dieren werden in hun geheel verbrand, begraven of in zee gegooid, maar ook wel voor een deel aan de god opgedragen, terwijl de priesters en andere aanwezigen de rest mochten opeten. De beloning voor het tempelpersoneel bestond veelal uit de rechterpoot en de huid van de offerdieren, terwijl ze alles wat op de offertafels was neergelegd, voornamelijk koeken en fruit, in beslag mochten nemen. Wanneer de wonderbaarlijke genezing had plaatsgevonden, werd er heel wat meer verwacht. De genezen patiënten lieten dan aan de god hun dankbaarheid blijken door een keur aan wijgeschenken aan hem op te dragen. Dit konden eenvoudige houten panelen zijn waarop de genezing stond geschilderd, of afbeeldingen in was, maar ook terracotta of metalen voorwerpen en zelfs kostbare beelden van marmer, goud of zilver. Vaak werd een afbeelding van het genezen lichaamsdeel als ex-voto geschonken en er zijn legio ogen, benen, armen, borsten, voeten en genitaliën in steen teruggevonden.

Votief-reliëf met been, als dank na genezing van een spatader
(339-338 v.Chr., Athene, Nationaal Archeologisch Museum)

Een bijzondere vermelding verdienen de soms levensgrote oren in steen die aan de tempelmuur werden bevestigd. Men denkt wel dat die, behalve als votiefgeschenken na een oorziekte, werden vervaardigd om de dank voor het welwillende gehoor door de god te verbeelden. Daarnaast wordt het ziektegeval op een reliëf afgebeeld, meer dan eens met realistische details.

Votief-reliëf met oren (Romeinse keizertijd, Leiden, Rijksmuseum van Oudheden)

Achilles verbindt Patroklos (binnenzijde Attische drinkschaal; ca. 500/490 v.Chr.)

Inscripties

In de loop van de vierde eeuw v.Chr. werd het de gewoonte om een verslag van het ziektegeval vast te leggen op ingebeitelde stenen tafelen, de zogeheten *lamata* of Genezingen. De verzorging daarvan was in handen van plaatselijke ambachtslieden, die op bestelling in hun eigen dialect de goddelijke ingreep beschreven. Door een gelukkig toeval zijn er op het tempelterrein van Epidauros niet minder dan zeventig van dergelijke inscripties bewaard gebleven en zij geven ons een goede inkijk op de wonderen die in dit genadeoord van de oudheid zouden zijn verricht. Ze werden opgesteld of opgehangen in de aankomsthal en dienden daar als propaganda en mogelijk ter verstrooiing van de pelgrims en vooral de familieleden en verzorgers van de zieken die hun tijd moesten zien door te brengen wanneer de patiënten in de voor hen gereserveerde ruimte waren neergelegd. Voor de ontspanning van alle bezoekers hadden de Epidauriërs trouwens ter plaatse een sportcomplex en baden laten bouwen, en ook een theater, dat nog altijd bekend staat als het best bewaarde uit de gehele Griekse oudheid. Om de vijf jaar werden daar wedstrijden en muziekconcoursen voor de god georganiseerd.

De gegraveerde opschriften vormen vermakelijke lectuur en treffen door hun (klein)menselijke toevoegingen en onbedoelde komische effecten. We laten er hier een dozijn

in vertaling volgen die tezamen een aardig beeld geven van de wonderpraktijken in het heiligdom van Asklepios en zijn optreden in allerlei situaties.

1. Kleo was vijf jaar zwanger. Toen ze al vijf jaar zwanger was, kwam ze als smekelinge naar de god en ze sliep in de zaal. Zodra zij eruit was gekomen en buiten het tempelterrein was, beviel ze van een jongen die zich meteen na zijn geboorte in de bron ging wassen en samen met zijn moeder rondwandelde. Als dank voor deze weldaad liet ze op haar wijgeschenk beitelen: 'Niet de grootte van dit tafeltje is wonderbaarlijk, maar wel het goddelijke ingrijpen dat maakte dat Kleo vijf jaar lang in haar buik een last heeft gedragen, totdat ze de tempelslaap kreeg en hij haar gezond heeft gemaakt.'

2. Eufanes uit Epidauros, een jongen. Hij had last van nierstenen en sliep in de zaal. Hij droomde dat de god aan hem verscheen en vroeg: 'Wat krijg ik van je als ik je gezond maak?' Hij antwoordde: 'Tien bikkels (=knikkers).' Daarop lachte de god en zei dat hij hem zou genezen. Bij het aanbreken van de dag ging hij gezond naar buiten.

3. De beker. Een knecht droeg een servies en kwam daarmee ten val op weg naar het heiligdom bij de tien stadiën-steen (=2 kilometer ervandaan). Toen hij opstond, maakte hij zijn ransel open en keek of het serviesgoed gebroken was. Bij het zien van de kapotte beker, waaruit zijn meester altijd dronk, raakte hij overstuur en ging zitten om de scherven aaneen te voegen. Een reiziger zag hem en vroeg: 'Stommeling, waarom wil je die beker in elkaar zetten? Dat lukt je nooit. Zelfs Asklepios in Epidauros kan hem niet meer heel maken.' Toen de slaaf dat gehoord had, deed hij alle scherven in zijn ransel en liep naar de tempel. Daar aangekomen maakte hij de ransel open en nam de beker eruit die weer heel was. Hij vertelde aan zijn meester wat er gebeurd en gezegd was, en deze wijdde de beker aan de god.

4. Een man uit Torone, met bloedzuigers. Hij sliep in de zaal en kreeg een droomgezicht. Hij dacht dat de god zijn borst met een mes opensneed, de bloedzuigers eruit haalde en ze in zijn handen stopte, waarna hij de borst weer dichtnaaide. Toen het dag was geworden, kwam hij met de beesten in zijn handen naar buiten en was gezond. Hij had ze ingeslikt omdat zijn stiefmoeder ze listig in een mengdrank had gedaan die hij had opgedronken.

5. Een man met een blaassteen in zijn geslachtsdeel. Hij kreeg een droom. Hij dacht dat hij met een mooie jongen vrijde en bij de zaadlozing de steen had weggespoten. Hij raapte de steen op, hield die in zijn handen en kwam naar buiten.

6. Heraieus uit Mytilene. Hij had geen haren op zijn hoofd, maar wel een hele bos aan zijn kin. Hij schaamde zich omdat hij door de anderen werd uitgelachen. Daarop sliep hij in de zaal. De god zalfde zijn hoofd met een middeltje en gaf hem zijn haren terug.

7. Arate uit Sparta, waterzucht. Haar moeder sliep voor haar in de zaal, terwijl ze zelf in Sparta was. Ze zag in een droom dat de god het hoofd van haar dochter afsneed en haar lichaam met de nek naar beneden ophing. Toen er veel vocht was uitgelopen, maakte hij het lichaam los en zette het hoofd weer op de hals. Na dit droomgezicht ging ze naar Sparta, waar ze haar dochter gezond aantrof. Deze had dezelfde droom gehad.

8. Kleinatas uit Thebe, luizen. Hij kwam met een geweldige hoeveelheid luizen op zijn lijf. Hij sliep en zag een droom: hij dacht dat de god hem uitkleedde, hem naakt rechtop hield en met een bezem de luizen van zijn lichaam veegde. Bij het aanbreken van de dag kwam hij gezond uit de zaal.

9. Gorgias uit Herakleia, pus. Hij was op het slagveld door een pijl in zijn long verwond en de etter was na anderhalf jaar zo toegenomen dat er 37 kommen mee gevuld konden worden. Toen hij sliep zag hij een droom: hij dacht dat de god de pijlpunt uit zijn long nam. Bij het aanbreken van de dag kwam hij naar buiten met de pijlpunt in zijn handen.

10. Iemand uit Epidauros, lam. Hij werd als smekeling op een draagbaar naar het heiligdom gebracht. Hij sliep er en kreeg een droom: hij dacht dat de god zijn staf brak en hem opdroeg om een ladder te halen en daarmee zo hoog mogelijk op de tempel te klimmen. Eerst probeerde hij het, maar verloor toen de moed en rustte bovenop een richel uit. Op het laatst gaf hij het op en klom langzaam, tree voor tree, de ladder af. Asklepios was aanvankelijk boos over zijn optreden, maar daarna moest hij lachen omdat hij zo'n bangerik was. Bij het aanbreken van de dag probeerde hij het opnieuw en kwam er zonder kleerscheuren vanaf.

11. De boer Amfimnestos. Hij bracht vissen naar Arkadië. Hij beloofde een tiende van de opbrengst van de vissen aan Asklepios te geven, maar hij hield zich er niet aan. Toen hij de hele vangst in Tegea verkocht, beten de vissen plotseling naar hem, terwijl hij zich vooroverboog, en ze gingen aan zijn lichaam knabbelen. Tegen de talloze omstanders die waren komen kijken, gaf Amfimnestos het hele bedrog toe waarmee hij eerderAsklepios had benadeeld en hij vroeg de god om vergiffenis. Direct bleken de vissen hem los te laten en toen wijdde Amfimnestos een tiende aan Asklepios.

12. Een blinde. Hij had in het bad zijn zalfkruikje verloren. Toen hij sliep, meende hij de god te horen zeggen dat hij in de grote herberg het kruikje moest zoeken, links bij de ingang. Bij het aanbreken van de dag hielp zijn dienaar hem op weg om te zoeken. Na zijn binnenkomst in de herberg zag hij plotseling het kruikje en hij is sindsdien gezond gebleven.

Arts met verpleegster bij zieke
(4de eeuw v.Chr., Athene, Nationaal Archeologisch Museum)

Volksverlakkerij?

De wonderbaarlijke genezingen zijn in de loop der tijd zeer verschillend beoordeeld. Door sommige geleerden werden ze afgedaan als eenvoudig boerenbedrog, terwijl anderen naar - meestal psychologische - verklaringen hebben gezocht. Niet vergeten mag worden dat de Grieken de droom heel anders hebben ervaren dan wij. In hun ogen was een droomgezicht een werkelijke gebeurtenis met duidelijke gevolgen voor de toekomst. Waarschijnlijk

beheersten de tempeldokters verschillende technieken om mensen in trance te brengen en waren ze goed onderlegd in het duiden van de dromen. Bovendien hadden ze ongetwijfeld vanwege hun omgang met de niet aflatende stroom van bezoekende patiënten een grote ervaring opgebouwd in het observeren van de ziekten en het voorspellen van het verloop ervan. Op grond daarvan konden ze praktische en nuttige adviezen geven en een effectieve therapie voorstellen. Het is vergelijkbaar met wat de orakelpriesters in Delfi hebben gedaan: ook daar is de kennis van zaken bij het tempelpersoneel van wezenlijker belang geweest dan de vaak zo schimmige godsspraken. Daarnaast moet in de ziekenzaal van Epidauros de (auto)suggestie een grote rol hebben gespeeld. Op die manier kunnen eveneens heel wat spontane genezingen verklaard worden. En voor de overige gevallen moeten we ons maar aansluiten bij de oude Grieken die vol vertrouwen tegen hun geneesgod zeiden: 'Heer en meester, uw macht is onbegrensd' (Aristofanes' Ploutos, vers 748).

Groep adoranten bij Asklepios en Hygieia
(4de eeuw v.Chr., Parijs, Louvre)

Literatuurlijst

E.J. & L. Edelstein, *Asclepius. A collector and interpretator of the testimonies* (Baltimore 1945).

B. Forsén, *Griechische Gliederweihungen. Eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer religions- und sozialgeschichtlichen Bedeutung* (diss. Helsinki 1996).

U. Hausmann, *Kunst und Heiltum - Untersuchungen zu den griechischen Asklepiosreliefs* (Potsdam 1948).

R. Herzog, *Die Wunderheilungen von Epidauros - Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin und der Religion (=Philologus Sup. 22,3)* (Leipzig 1931).

H.F.J. Horstmanshoff, *Pijn en balsem, troost en smart. Pijnbeleving en pijnbestrijding in de Oudheid* (diss. Rotterdam, 1994).

Ch. Hupperts e.a., 'De Griekse Geneeskunde' in: *Pallas, Griekse literatuur* (Leeuwarden 1996) 65-76.

A. Krug, *Heilkunst und Heilkult, Medizin in der Antike* (München 1993, derde druk).

F.T. van Straten, 'Gifts for the gods' in: H.S. Versnel (ed.), *Faith, Hope and Worship - Aspects of religious mentality in the ancient world (=Studies in Greek and Roman Religion 2)* (Leiden 1981).

F.T. van Straten, 'Mens en ziekte - De genezingsinscripties van Epidaurus', *Hermeneus* 55 (1983) 181-195.

F.T. van Straten, 'Door artsen opgegeven?', *Hermeneus* 71 (1999) 149-157.

O. Weinreich, *Antike Heilungswunder* (Giessen 1909 en fotografische herdruk: Berlijn 1961).

Bronzen beeldje van Asklepios (ca. 100-150 n.Chr.)

Het theater van Epidauros

In de bloeitijd van de Asklepios-cultus, vierde eeuw v. Chr., zou de architect en beeldhouwer Polykleitos uit Argos, niet te verwarren met de schrijver van de *Kanon*, op de helling van de heuvel van Epidauros het theater hebben gebouwd. Eerder had hij daar al de *tholos* van Asklepios gebouwd. De tholos was de ronde tempel met in het midden een kuil waar de Esculaap-slangen leefden. Volgens de moderne geleerden moest de bouw van het theater van latere datum zijn geweest.
Het theater, dat van witte kalksteen was gemaakt, was gericht naar het heiligdom van de geneesgod. In de eerste helft van de tweede eeuw v. Chr. werd het aantal zitplaatsen verdubbeld tot 12.300. Door Pausanias in zijn *Rondleiding door Griekenland* werd het theater het meest harmonische van het hele land genoemd: 'De Epidauriërs hebben in het heiligdom een theater dat volgens mij buitengewoon bezienswaardig is. De theaters van de Romeinen overtreffen alle andere door hun afwerking en het Arkadische theater in Megalopolis doet dat door zijn omvang. Maar welke architect zou met Polykleitos kunnen wedijveren in symmetrie en schoonheid? Want het was Polykleitos die dit theater en ook de tholos heeft ontworpen.'

Nog altijd is het een van de beste bewaarde theaters en Vitruvius heeft het in zijn werk *Handboek bouwkunde* over de architectuur (Boek V,7) als voorbeeld genomen. Het gebouw staat op de Wereld Erfgoed Lijst.

De *cavea* of *theatron* heeft geen volmaakt halfronde, maar een waaier- of schelpachtige vorm zodat ook de toeschouwers aan de zijkanten beter zicht hebben. De zitplaatsen zijn met rechthoekige blokken van plaatselijke, witte schelpkalk gemaakt. De onderste rijen zijn in de

heuvel aangelegd, de bovenste in latere tijd (170-160 v. Chr.) toegevoegd op een kunstmatige aarden wal. De twee flanken werden gesteund door muren (later hersteld). Oorspronkelijk bood het theater plaats aan 6500 toeschouwers, later werd het 12.300. De drie voorste rijen, die van rode steen waren gemaakt, waren voorzien van een rugleuning en helemaal vooraan zaten de hoogwaardigheidsbeklederS. De akoestiek is befaamd, vooral midden in het *theatron*. Het *proskenion* was hoog: 3 1/2 meter, met Ionische halfzuilen die vijf schilderingen hebben gehad, wisselend naar gelang het toneelbeeld. De *orchestra*, een volkomen gave cirkel, is 19 ½ meter in doorsnee. De vloer is van gestampte aarde. Middenin stond de *thymele* of het altaar van de god Dionysos. Hiervan is slechts de sokkel bewaard. Rondom liep een waterafvoerkanaal, 2, 1 meter breed. De toegang is via twee *parodoi*, met een dubbele ingang die versierd zijn met pilasters met Korinthisch kapiteel.

Nog altijd vindt hier in de zomer een toneelfestival, de *Epidauria*, plaats.

Van de gang van zaken bij de antieke toneelfestivals zijn we goed op de hoogte, maar helaas blijft de informatie beperkt tot Athene. Daar werden de stukken in wedstrijdvorm in eind maart/ begin april gehouden en de consequentie daarvan was dat de toneelstukken niet heropgevoerd werden. Waarschijnlijk werden vooraf of na afloop de tragedies en komedies in de rest van Griekenland op de planken gebracht. Wanneer dat plaatsvond is niet bekend. Ook weten we niets van het publiek in de provincies. Het theater van Epidaurus was te groot om alleen de familieleden en bekenden van de patiënten te verpozen en het ligt voor de hand dat uit de (wijde) omgeving de toeschouwers kwamen aanzetten. Daarbij zullen wel dezelfde gewoonten en regels hebben gegolden als in het Dionysostheater van Athene.

Wel is overgeleverd dat er in de maand Poseideon (ongeveer = december/ begin januari) landelijke Dionysia buiten Athene werden gehouden. Dan vond er een processie plaats ter ere van Dionysos waarbij een houten fallus werd getoond, ongetwijfeld om de vruchtbaarheid van het land te bevorderen. De deelnemers waren als dieren verkleed of op de Peloponnesos als demonen die geacht werden deel uit te maken van het gevolg van Dionysos. In de komedie van Aristofanes, de *Kolenbranders*, wordt zo'n optocht in het klein beschreven:
Vader:
Eerbied, stilte! Eerbied, stilte!
Naar voren meisje met de mand, iets dichterbij,
En jullie, slaven, zet de fallus recht omhoog.
De mand moet hier, mijn kind, begin het offer maar.
Dochter:
Geef mij de opscheplepel, mama, alsjeblieft,
Dan giet ik snert op deze snede offerkoek.
Vader:
Ziezo, dat gaat naar wens. Heer Dionysos, hoor!
Ik bid dat u genadig neerziet op de stoet die ik nu leid en op het offer, dat ik breng met mijn gezin zodat het festival hier op het land succesvol wordt gevierd. […] Zet nu die mand maar netjes op je hoofd, mijn kind, en kijk er als een zuurpruim bij. Gelukkig is de man die jou ooit trouwt en katjesspul verwekt dat net als jij gaat meuren in het ochtenduur. Kom naast me staan en kijk goed uit dat niemand in de drukte jouw juwelen steelt. En jullie, tweeën, richt

de fallus kaarsrecht op en neem je plaats daar achter bij het mandje in. Ik kom erachteraan en zing een fallisch lied. Blijf jij maar kijken, vrouw, beginnen maar:
O hoogverheven Fallus!
Dionysos' drinkebroer.
Elke nacht vrij jij met alles,
jongens, vrouwen, maagd en hoer.
Vijf jaar is het al geleden
dat ik tot u heb gebeden
en mijn groet aan u gericht. […]
Fallus, Fallus, nú kan ik weer heerlijk dromen.
Nú kan ik slavinnetjes betrappen
die vanaf de bergen komen
om mijn houtvoorraad te gappen.
Eentje zal ik aan haar haren rukken,
stevig op het grasland drukken
en die schoonheid dan bezitten
door een nacht met haar te pitten.
Fallus, Fallus, drink gezellig met ons mee.
Morgenochtend heb je weer een houten kop,
slurp dan uit de schaal van pais en vree.
Maar mijn schild berg ik voor eeuwig op.
Een van de attracties was de *askoliasmos*: de poging om op een geoliede en volle wijnzak te springen of te staan. Hoe het nu precies zat met de dramatische uitvoeringen is een raadsel, want de wintertijd is niet geschikt voor openluchtvoorstellingen. Toch werd er wel over tragedie-uitvoeringen geschreven, Zo ging Sokrates kijken naar Euripides-stukken in Piraeus en toneel van Sofokles en Aristofanes was te zien in Eleusis. Maar helaas over Epidauros wordt nergens geschreven.

Sparta, een unicum in Griekenland

Ontstaan

Rond 1000 v.Chr. drongen vanuit het noorden Grieks-sprekende stammen het schiereiland van de Peloponnesos binnen, waar zij een cultuur in verval aantroffen. De betreffende beschaving was eveneens Grieks en wordt Myceens genoemd. Groepen van deze binnenvallende Doriërs - de naam zou zijn afgeleid van *dorimachoi* of speervechters - bezetten het gebied van Laconië, een verkorte vorm voor Lakedaimonië, en werden daar de voorvaderen van de Spartanen (of Spartiaten, zoals zij zichzelf noemden), de bewoners van Sparta.

Een echte stad is Sparta nooit geworden: anders dan de overige Griekse steden bleef het bestaan uit een verzameling dorpen, eerst vier, later vijf, en had het in zijn bloeitijd nooit de bescherming van een stadsmuur. Trots verklaarden de inwoners dat ze die helemaal niet nodig hadden: met enkel hun lichaam konden zij de vijanden afweren. Bovendien ontbraken in Sparta de bijzondere gebouwen en tempels. Er waren op de Akropolis slechts drie heiligdommen, twee voor de maagdelijke godinnen Athena en Artemis en een voor Apollo en zijn geliefde Hyakinthos. De tempel van Athena werd het Bronzen Huis genoemd, naar de fraaie bronzen reliëfs, en Artemis werd vereerd in de Orthiatempel, die zo bekend is geworden door de jaarlijkse geselingen.

Nadat Sparta enkele eeuwen een bloeiperiode had beleefd op het gebied van kunst en cultuur, kwam daar rond 550 abrupt een einde aan. de staat zonderde zich toen van de rest van Griekenland af en ging een plaats innemen, die uniek is gebleken in de toenmalige wereld. De grenzen werden voor vreemdelingen, in wie men potentiële spionnen zag, bijna hermetisch gesloten en de eigen burgers mochten het land alleen bij uitzondering verlaten. In de oudheid werd deze radicale verandering toegeschreven aan de consequente toepassing van de wetten van Lykourgos die met zijn hervormingen een einde zou hebben gemaakt aan de toen heersende wanorde. Of de figuur historisch is geweest, is overigens maar zeer de vraag: 'Lykourgos' wordt wel in verband gebracht met Zeus Lykaios of Zeus in Wolvengedaante, een god die de Doriërs in Laconië zouden hebben aangetroffen.

Zeus en adelaar

Lykourgos of niet, de gevolgen van deze wetgeving zijn verstrekkend geweest. De opdracht om zijn medeburgers een grondwet, de zogeheten Grote Retra, te bezorgen zou de wetgever persoonlijk van Apollo, de god van Delfi, hebben ontvangen. Met deze verordeningen heeft hij het leven van de Spartanen tot in de kleinste details geregeld. Dit behelsde niet alleen de opbouw van de staat, maar ook de grootte van het grondbezit, het verbod om handenarbeid te verrichten, de muntslag, de opvoeding van de kinderen, ja zelfs de haardracht. De laatste bepaling van deze 'grondwet' luidde dat de beslissing bij het volk lag, een fraaie verwoording van democratische gezindheid. Later werd hieraan evenwel een artikel toegevoegd - zogenaamd ook afkomstig uit Apollo's mond - dat de zaak op losse schroeven zette: 'Wanneer het volk echter een verkeerd besluit neemt, moeten de *gerousia* en de *archageten* dit rechtzetten.' Deze twee Griekse termen vragen om een nadere uitleg.

Staatsorganen

De *archageten* zijn beter bekend als de koningen van Sparta. Anders dan in de overige staten van Griekenland is daar de monarchie gehandhaafd. Er waren zelfs twee koningen, afkomstig uit twee koningsgeslachten, de Agiaden en de Eurypontiden, die beiden beweerden van de halfgod Herakles af te stammen. Nog altijd is geen afdoende verklaring gegeven voor het ontstaan van dit dubbele koningschap. De belangrijkste taak van deze vorsten bestond uit het optreden als generaal en soms als offerpriester; daarnaast genoten zij groot maatschappelijk aanzien en talrijke privileges. Zo werd hun het leeuwendeel van de oorlogsbuit toegekend. Van hen werd verwacht dat zij maandelijks een eed op de grondwet aflegden. De plechtigheid vond plaats in bijzijn van de *eforen* die later nog aan de orde komen.

Links: bronzen meisjesfiguur (5e eeuw v.Chr.)

Rechts: bronzen Athena (ca. 450 v.Chr.)

© National Geographic Society

Painting by H. M. Herget

"Superiority Lies with Him Who Is Reared in the Severest School"—Thucydides

De *gerousia* is de Raad der Ouden en bestond uit 28 adellijke grijsaards, aan wie de twee koningen werden toegevoegd. Geen van de raadsleden was jonger dan zestig jaar en nooit hoefde iemand enige verantwoording af te leggen. Over het getal 28 is druk gespeculeerd: getalsmystici wijzen erop dat de som van de eigen factoren (1, 2, 4, 7 en 14) het aantal van 28 oplevert. De gerousia had belangrijke bevoegdheden. Zo werd in de Raad recht gesproken over zware misdadigers, die nooit in beroep konden gaan tegen het vonnis, dat kon leiden tot een geldboete, een vervloeking of - in overleg met de eforen - de doodstraf; andere, elders gebruikelijke straffen, zoals verbanning en verlies van burgerrechten, kende men in Sparta niet. Van groter gewicht echter was de positie van de gerousia als hoogste wetgevende macht: alle voorstellen aan en van de volksvergadering passeerden eerst de Raad der Ouden, die zoals gezegd het recht van veto had als de beslissing de verkeerde kant uit dreigde te gaan.

In de volksvergadering of *apella* werd eerst geluisterd naar de toespraken van de aanwezige raadsleden of eforen en daarna gestemd. Het volk had zelf geen recht van spreken en mocht de voorstellen alleen maar bekrachtigen. Deze voorstellen behelsden het aangaan van een oorlog, het sluiten van vrede, de invoering van nieuwe wetten en de beslissing wie van de twee koningen te velde mocht trekken. Bovendien werden in de apella de magistraten gekozen. De ijzige stilte tijdens dergelijke bijeenkomsten, af en toe onderbroken door dreigend gemor, is door de antieke auteurs vaak geprezen, meestal in contrast met de heksenketel tijdens de vergaderingen in Athene.

Tot slot werden er ieder jaar vijf magistraten of *eforen* aangewezen, zoals gezegd door de volksvergadering. Naar één van dit vijftal werd het jaar vernoemd. De eforen bemiddelden bij ernstige geschillen tussen de Raad en het volk. Oorspronkelijk was het hun taak toezicht uit te oefenen op de markt (daarom komen zij in de Retra nog niet voor), maar in de loop der tijd breidde hun macht zich uit totdat zij op het laatste de 'toezichthouders' (eforen = opzieners) van het doen en laten van de koningen zijn geworden. Zij konden de koning dagvaarden en hoefden als enigen niet op te staan wanneer de vorst binnenkwam. Op den duur vormden de eforen de hoogste politieke instantie: alle gevallen van civielrechtelijke aard vielen onder hun competentie. Bovendien riepen zij de volksvergaderingen bijeen, waar zij bepaalden over welke zaken het volk zou besluiten, beschikten zij over de staatsgelden, vervulden zij een belangrijke rol bij het sluiten van verdragen en ontvingen zij de buitenlandse gezanten. Daarnaast beslisten de eforen over het aantal troepen dat op oorlogspad werd gestuurd, waarbij twee van hen de koning vergezelden en zijn daden controleerden; zij hielden een toeziend oog op de staatsfinanciën en de belastingheffing en hadden politionele bevoegdheden, met name over de *heloten* en de *perioiken*, die hierna ter sprake zullen komen. Machtsmisbruik door individuele eforen werd voorkomen door de regel dat hun besluiten altijd een meerderheid van stemmen vereisten, verder door de mogelijkheid achteraf verantwoording te moeten afleggen aan hun opvolgers en ten slotte door de duur van de ambtstermijn, die slechts één jaar bedroeg.

Klassen der bevolking

Wanneer er tot nu toe is gesproken over het volk, moet men voor ogen houden dat hiermee maar een klein gedeelte van de Lakedaimoniërs is aangeduid. Men schat dat er in de hoogtijdagen van Sparta niet meer dan 5.000 burgers zijn geweest en dat er in totaal 13.000 Spartanen waren, als we de vrouwen en kinderen erbij tellen. Naast deze burgers leefden rond het eigenlijke Sparta, in ongeveer honderd nederzettingen, de *perioiken* of

omwonenden. Deze waren wel bewoners van Laconië, maar geen Spartiaten. Ofschoon ze in hun eigen plaatsen bijna volledige autonomie genoten, hadden ze binnen de Spartaanse *polis* nauwelijks rechten - en dus geen toegang tot de volksvergadering - maar wel veel plichten, waaronder die van de krijgsdienst. Het waren veelal inwoners van bepaalde veroverde steden of vluchtelingen die asiel hadden gekregen, maar ook wel echte burgers die financieel aan lager wal waren geraakt. De perioiken waren als handwerkslieden en kooplieden van groot belang voor de economie en voor de wapenhandel.

Binnenzijde van drinkschaal; negen vissen (circa 550 v.Chr.)

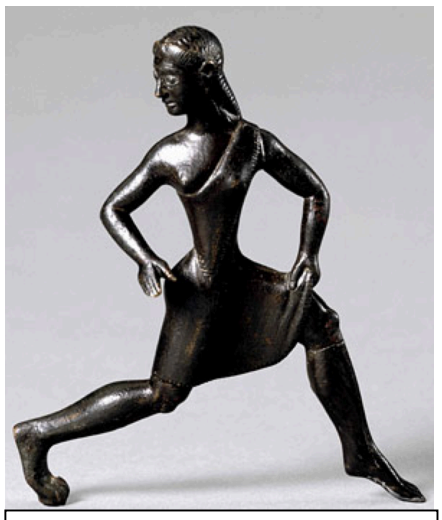
Geen enkel recht hadden de *heloten* (het woord hangt samen met *hel*, de stam van het Griekse werkwoord voor 'gevangen nemen'). De heloten, die staatseigendom waren, leefden voor het merendeel op het land waar ze gratis en levenslang ter beschikking werden gesteld van de Spartiaten om hun kavel land te bewerken en om hen te begeleiden op veldtochten wanneer de eforen dat verordenden. Van de opbrengst van het land moesten zij een groot deel, waarschijnlijk de helft, afstaan aan hun meesters, die daarmee ontslagen waren van de noodzaak zelf voor hun dagelijks brood te zorgen en die zich zo geheel aan de jacht, de oorlog en de politiek konden wijden. Van oorsprong zijn de heloten de geknechte bewoners van Messenië. Zij werden nooit persoonlijk bezit van de burgers, zoals dat met de slaven in de andere Griekse staten het geval was, en over het verlenen van vrijheid - meestal als beloning voor getoonde dapperheid op het slagveld - werd door het hele volk beslist. Men schat hun aantal op 100.000, in de tijd dat er 5.000 Spartaanse burgers waren. De heloten vormden een voortdurende bedreiging voor de staat. Het is voornamelijk deze bedreiging die ertoe heeft geleid dat er in Sparta een soldatenkaste is ontstaan. Ieder jaar werd hun officieel de oorlog verklaard door de eforen, en een Geheime Knokploeg van Spartaanse jongemannen, de *Krypteia*, trok er geregeld op uit om dood en verderf onder hen te zaaien en zo de schrik erin te houden. De grote helotenopstanden, in de zevende eeuw, maar vooral die van 464 tot 460, zijn Sparta bijna fataal geworden, en die van 369 bezegelde het einde van de Spartaanse hegemonie.

Daarnaast waren er nog twee klassen waarvan we nauwelijks iets weten: bepaalde vrijgelaten heloten, die *neodamoden* werden genoemd, en de *hypomeiones*, burgers die bestraft werden en die niet meer voor vol werden aangezien, omdat ze hun verplichtingen niet waren nagekomen.

De opvoeding

De Lykourgische regeling die wel het meest tot de verbeelding heeft gesproken, betrof de *agoge* of de opvoeding. Deze werd als de grondslag van de geordende gemeenschap en de noodzakelijke voorwaarde voor de bloei van Sparta gezien. Wie de zware beproevingen van de kadaverdiscipline niet uithield, kon nooit een volwaardig burger worden. De staatsbemoeienis begon al direct na de geboorte: ieder kind werd door zijn vader naar een speciale groep grijsaards gebracht die beoordeelden of de baby levensvatbaar was. Viel de beslissing positief uit, dan kreeg het kind meteen een van de 9.000 percelen toegewezen, maar de zwakke of mismaakte exemplaren werden in een diepe kloof van het Taygetosgebergte gesmeten. Door Adolf Hitler (*Mein Kampf*, Boek II) is 'deze wijze maatregel van de Spartjaken' (sic) van harte toegejuicht en hij voegde eraan toe 'dat we Sparta als eerste nationaal-socialistische staat kunnen beschouwen.'

De eerste zeven levensjaren werden thuis doorgebracht. Van begin af aan werd het leven door een ijzeren tucht beheerst: de kleuters werden gehard en mochten bijvoorbeeld nooit hun voedsel weigeren, ongeacht de kwaliteit. De sfeer in de huizen wordt voorgesteld als vreugdeloos; daaraan doet het feit dat de rammelaar door een Spartaan, Archytas, is uitgevonden, niets af.
Wanneer ze acht jaar oud werden, verlieten de jongens het huis om er zelden meer terug te keren. Op dat tijdstip begon de eigenlijke agoge. De knapen werden in barakken ondergebracht, ingedeeld in groepjes van zes onder leiding van een aanvoerder die toezicht had op de te verrichten werkzaamheden en die ook straffen, meestal geselingen, kon uitdelen wanneer een order niet stipt bleek uitgevoerd. Deze groepsleiders werden op hun beurt gecontroleerd door een *paidonomos*, wiens taak het was toezicht op de nationale opvoeding te houden. Vanaf hun twaalfde jaar gingen de jongens samenleven in 'kudden', onder het gezag van de ouderen. Op dat moment werden zij kaalgeschoren en daarna mochten zij nooit meer ondergoed of schoeisel dragen en moesten zomer en winter naakt trainen. Zij sliepen op zelfgeplukt riet dat ze met hun blote handen langs de oevers van de rivier de Eurotas moesten afbreken.
Op de leeftijd van achttien jaar begon de eigenlijke militaire training, die geleid werd door *sirenes*, officieren tussen de twintig en dertig jaar oud. De dienstplicht duurde niet minder dan veertig jaar zodat het hele leven uit één voortdurende oefening voor mogelijke oorlogen bestond. De enige ontspanning bestond uit de jacht.
Het doel van de opvoeding was het aanleren van dapperheid, discipline en gehoorzaamheid. Het recht van de sterkste werd hun ingeprent en daarom werden vaak knokpartijen georganiseerd, waarbij het alleen om de overwinning ging: om die te behalen waren alle strijdmethoden geoorloofd, van bijten tot ogen uitkrabben toe. Deze gevaarlijke vechtpartijen vormeden vaak een

Spartaans meisje (bronzen beeldje)

bezienswaardigheid voor bezoekers. De prijs voor de overwinnaars bestond uit een groot aantal kazen en wie dood achterbleef, kreeg een heldenstandbeeld. Uithoudingsvermogen gold als een groot goed, maar ook sluwheid en gewiekstheid. De laatste vaardigheid werd bevorderd door de 'kunst van het stelen', waarover Ploutarchos ons bericht. Lezen en schrijven werden amper onderricht en boeken waren in Sparta niet bekend. Aristoteles constateerde dat deze manier van opvoeden dieren kweekt en geen mensen.

De meisjes verbleven tot hun huwelijk in de familiekring. Wel namen zij deel aan het openbare leven en voerden tot schrik van de toevallige aanwezige gezanten van andere Griekse staten hun sporten en dansen naakt uit. In Sparta trouwden de vrouwen betrekkelijk laat, 'in de tijd van haar fysieke bloei' (twintig jaar of ouder), terwijl in het overige Griekenland veertien jaar gewoon was. Aan de huwelijkssluiting ging soms een 'schaking' vooraf. Het is overigens de vraag of dit een werkelijke ontvoering was; het gebeurde waarschijnlijk met instemming van de vader van de bruid. In tegenstelling tot de getrouwde vrouwen liepen de ongehuwde meisjes er ongesluierd bij. Echtscheiding heette een onbekend fenomeen in Sparta te zijn. Polyandrie daarentegen kwam regelmatig voor. Een bijzonderheid in het Spartaanse familierecht was dat de ergernis tussen de zonen en de dochters werd verdeeld. De knapenliefde vormde een wezenlijk onderdeel van de opvoeding. Vaak leefde een jongen maandenlang met zijn minnaar samen en ook op het slagveld traden vriendenparen gezamenlijk op: de dapperheid van legers waaraan veel van dergelijke geliefden meestreden, was spreekwoordelijk. De Dorische naam voor minnaar is *eispnèlas*: 'hij die adem inblaast'. Het beeld dat Ploutarchos ons van de pederastie geeft, is te idealistisch gekleurd.

Bronzen statuette van meisje (circa 550-540 v.Chr.)

Brons van schematische gestalte (eind 8e eeuw v.Chr.)

Het gelijkheidsideaal

De burgers van Sparta noemden zich vol trots 'de gelijken', maar dit betekende niet dat op economisch gebied iedereen gelijk was, ook al was het bezit van gouden en zilveren munten aan allen verboden en werden er bij wijze van geld alleen ijzeren spitten gebruikt. De Spartanen waren er trots op dat bij hen elke privé-luxe uit den boze was en dat zij overal eenvoud nastreefden: hun huizen waren er het bewijs van. De vrouwen mochten geen sieraden dragen en op de grafstenen was het verboden de naam te vermelden, tenzij iemand was gesneuveld. Daar stond tegenover dat grootgrondbezitters tijdens de landverdeling van 'Lykourgos' het gebied dat ze al bezaten, niet hadden hoeven afstaan om het opnieuw te laten verloten. Bovendien werd het verbod om land te kopen of te verkopen ontkracht door

de toestemming om land weg te geven of te legateren. Dit heeft op de lange duur tot een grote kloof tussen arm en rijk geleid.

Toch was er in andere opzichten wel degelijk sprake van gelijkheid. Vanwege hun landbezit waren alle Spartanen in staat zich een wapenrusting aan te schaffen om als zwaargewapende te dienen. Voorts aten de mannen altijd gezamenlijk in groepjes van vijftien, die *syssitia*, clubs, werden genoemd. Binnen deze clubs had iedere deelnemer de plicht maandelijks bijna 73 liter meel of 100 liter gort, drie kilo kaas, anderhalve kilo vijgen of dadels, een beetje vlees, wat fruit en ongeveer veertig liter wijn in te brengen. In geval van gezinsuitbreiding of van een voorspoedig verlopen jacht werd er iets extra's verwacht en wanneer een rijke disgenoot trakteerde, werd hij luid toegejuicht. De hoofdmaaltijd bestond uit de beruchte zwarte Spartaanse bloedsoep, een brouwsel van varkensvlees, bloed, zout en azijn. Dit gerecht heeft de fantasie en afschuw nog eeuwenlang geprikkeld: in 1615 vroeg de Engelse dichter en Oriënt-reiziger Sandys zich af of de vreemde Turkse of Griekse drank - koffie - 'zwart als roet en net zo smakend' niet dezelfde was als het zwarte vleesnat dat de Lakedaimoniërs al gebruikten, en de reeds genoemde Hitler zag overeenkomsten met de door hem zo gewaardeerde boerensoep uit Sleeswijk-Holstein.

Instemming of afkeuring: enkele reacties van niet-Spartanen

Al vroeg zijn in Griekenland de politieke wijsheid en de militaire kracht van Sparta geprezen. De geschiedschrijver Herodotos (ca. 480-430) spreekt vol lof over de Spartaanse *eunomia*, een begrip dat zowel gehoorzaamheid aan als het bezit van goede wetten en gebruiken betekent. Hij laat de Spartaanse koning Demaratos fier verkondigen dat in zijn land de wet gebiedt op het slagveld nooit te vluchten, maar óf te overwinnen óf te sterven.

Aan het einde van de vijfde eeuw zijn de overtuigde oligarchen, de verklaarde tegenstanders van de democratie in Athene, de meest enthousiaste aanhangers van Sparta. Om een voorbeeld te geven: bij de oligarchische revolutie van 404 worden daar naar Spartaans voorbeeld vijf eforen benoemd. Een van hen, Kritias, Sokrates' welbekende leerling, heeft toen zelfs twee boeken, waarvan een in dichtvorm, geschreven om de roem van Sparta te bezingen. Vooral de matigheid prijst hij, en dat terwijl Kritias zich zou ontpoppen als een tiran die zich aan geen wetten zou storen.

In het begin van de daaropvolgende eeuw verschijnt *De staatsinstelling van de Lakedaimoniërs*. Het werk wordt toegeschreven aan een andere leerling van Sokrates, Xenofon (ca. 430-354), en stelt zich ten doel te verklaren door welke oorzaak Sparta zo machtig is geworden: voor alle eigenaardigheden in dat land wordt een rationele verklaring gegeven. In een ander geschrift, *Agesilaos*, heeft Xenofon een ideaalbeeld geschetst van deze Spartaanse koning, die ook bij Ploutarchos een eervolle plaats heeft gekregen. Agesilaos is voor hen hét voorbeeld van een nobel mens.

Natuurlijk is niet iedereen in die tijd blind geweest voor de zwakheden van de Spartanen, die zodra ze over de grenzen kwamen, plotseling hun deugden van matigheid en zelfbeheersing bleken te zijn vergeten en zich in de veroverde gebieden wreed, vernielzuchtig en inhalig gedroegen. Deze tegenstrijdigheid in hun optreden werd door de overige Grieken gezien als een bewijs dat het met de Spartaanse superioriteit bergafwaarts ging.

Binnenzijde van drinkschaal; zittende Polyphemos, wiens oog door vier mannen wordt uitgestoken (3e kwart 6e eeuw)

In de vroege dialogen staat Plato (428-347) welwillend tegenover de Spartaanse staat en wordt Sokrates voorgesteld als een man die de zeden en gewoonten daar bewondert. In Plato's *Staat* vinden we trekken die sterk aan Sparta doen denken: de idee dat de beste gelijk staat met degene die het best voor de staat kan strijden of het beste advies uitbrengt, verder de afkeer van handel en handwerk, evenals de nadruk op eendracht en duurzaamheid. De hiërarchische opbouw van Plato's *Staat* toont overeenkomst met de klassenverdeling in Sparta en ook het 'communisme' en de vrouwenemancipatie zijn duidelijke reminiscenties. Samen met Kreta benadert Sparta voor Plato het ideaal. Ook in de *Wetten* komen Spartaanse elementen voor, maar u is er tevens plaats voor kritiek. De Spartaanse vrouwen noemt Plato losgeslagen, de daar gebruikelijke pederastie keurt hij af, evenals de wrede behandeling van de heloten.

Aristoteles (384-322) heeft een *Staatsinstelling van de Lakedaimoniërs* geschreven die verloren is gegaan. Wel is zijn scherpe afwijzing van veel aspecten van de Spartaanse samenleving in zijn versie van de *Staat* overgeleverd. Zelfs voor de *syssitia* of maaltijdclubs, door velen gezien als een uiting van democratische gezindheid, heeft Aristoteles weinig goede woorden over: volgens hem werken die in de praktijk helemaal niet zo gunstig. Het streven van de Spartanen dat uitsluitend en alleen erop gericht is zich op het slagveld dapper te gedragen, heeft er volgens Aristoteles toe geleid dat zij niets van de 'kunst van de vrede' verstaan. De wijsgeer constateert dat de economische situatie in Sparta slecht is: de wetten van Lykourgos hebben geleid tot persoonlijk gewin en tot armoede van de gemeenschap. Ook al prijst Aristoteles het feit dat in Sparta de opvoeding de prioriteit heeft gekregen, toch oefent hij zware kritiek uit op de praktische invulling en de gevolgen daarvan.

De leerlingen van Plato en Aristoteles hebben heel wat minder reserves dan hun leermeesters. Epikouros (341-270) daarentegen heeft geen enkele waardering voor Sparta: 'de vrije man moet geen slaaf van de wetten zijn'. Bij de cynici zijn vooral de Laconieke uitspraken populair. Zij hebben een verzameling hiervan, die trouwens al aan Aristoteles

bekend was, driftig gebruikt voor hun toespraken. Een leerling van de befaamde cynicus Diogenes vergelijkt de Spartanen in hun leven van eenvoud en moed met de Indiërs die hij in het gevolg van Alexander de Grote had ontmoet. Deze vergelijking zal later nog vaak worden gemaakt, en wel na de ontdekking van Noord-Amerika; alleen worden de Indiërs dan vervangen door de Indianen.

Ik eindig met een citaat van een latere wijsgeer die wellicht de grootste 'Laconomaan' van alle tijden is geweest: Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), die de in zijn ogen zo gekunstelde en onnatuurlijke geleerdheid van zijn tijd stelt tegenover de onopgesmukte wijsheid van de bewonderde Spartanen: 'Hoe zou ik kunnen vergeten dat men midden in de schoot van Griekenland deze stad zag ontstaan, even beroemd door haar gelukzalige onwetendheid als door de vrijheid van haar wetten, deze staat waarin eerder halfgoden dan mensen verbleven - zozeer leken hun deugden verheven boven de mensheid. O Sparta, eeuwige schandvlek voor voze geleerdheid!'

Koning van Cyrene houdt toezicht op het wegen van silphium

Ideaal van oorlogvoeren in Sparta

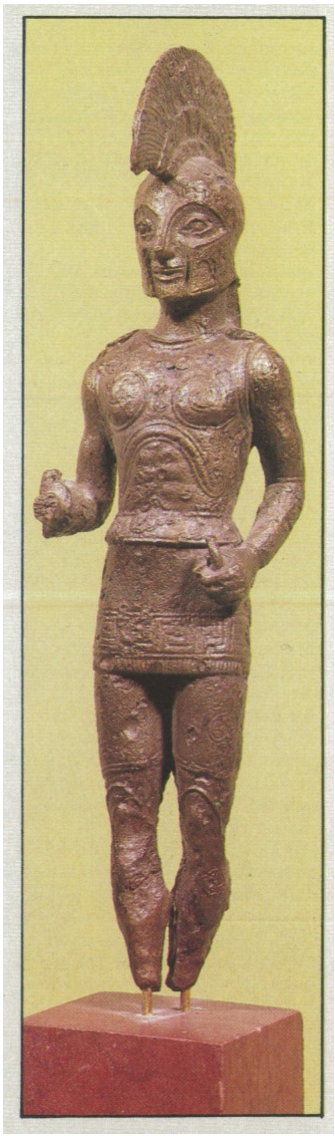

Spartaans brons uit ca. 500 v.Chr.

De grootste kwaliteit die een Spartaan kon bezitten, was dapperheid. Daardoor kon hij voor de gemeenschap vechten en daardoor verwierf hij zich roem en eer. Moed werd gesteld boven de waarden die in de rest van Griekenland hogelijk gewaardeerd werden: atletische prestaties, schoonheid, rijkdom, adel en welsprekendheid. Het hele Spartaanse leven was ingericht op het oorlogsbedrijf. Het dappere optreden in de strijd was de hoogste verdienste voor een jongeman, nog belangrijker dan het doden van de vijand, het behalen van de overwinning en zelfs het sneuvelen.
Deze mentaliteit is verwoord door de dichter **Tyrtaios** (midden 7e eeuw). Van zijn leven zijn weinig bijzonderheden bekend. Hij werd de manke schoolmeester genoemd en zou afkomstig zijn geweest uit Athene. Na het raadplegen van het orakel van Delfi zouden de Spartanen te horen hebben gekregen dat ze de Atheners om een aanvoerder moesten vragen. De Atheners waren zich bewust van de expansiedrift van Sparta en stuurden daarom iemand van wie zij verwachtten dat hij geen nut had voor deze stad. Afgezien van zijn lichaamsgebreken stond hij ook nog eens bekend als een halve gare. Maar het tegendeel gebeurde: hij bleek tijdens de Messeense oorlogen door zijn fenomenale dichtersgaven van grote waarde voor de Spartanen, zonder zelf aan de strijd deel te nemen. Hij maakte in eenvoudige taal het volk dat tot luiheid en lafheid was geneigd, dynamisch. Zijn krijgsgezangen werden vele eeuwen lang gezongen. Van zijn oeuvre, dat in de tijd van de Alexandrijnen (3e eeuw v. Chr.) nog vijf boekrollen besloeg, zo'n 6000 verzen in totaal, zijn nog 200 verzen over, verdeeld over 13 fragmenten, waarvan de laatste drie de belangrijkste zijn: Instructies of *Hypothèkai*.

Het is eervol manhaftig in de voorste rijen
te vechten en te vallen voor het vaderland.
Het vreselijkste is zijn stad en vette akkers
te moeten achterlaten als een bedelaar.[…]
Laten we vechten voor dit land en sterven
voor onze kinderen zonder onszelf te ontzien.

Kom, jongeren, bind de strijd aan in gesloten rangen
en denk er niet aan roemloos op de vlucht te slaan.
Zorg dat een kloek en dapper hart uw borst laat zwellen
en geef niet om uw leven in de mannenstrijd.
Bejaarde mannen hebben niet uw snelle benen:
laat hen niet in de steek, zij zijn uw eerbied waard.
Het zou een schande zijn wanneer een man op leeftijd
geveld werd in de rijen vóór de jongeren

en iemand met een witte kruin en grijze knevel
zijn laatste adem dapper uitblies in het stof
en met zijn handen zijn bebloed geslacht omklemde. […]
Kom, plant uw beide voeten met gespreide benen
schrap op de grond en bijt uw tanden in uw lip.
(vertaling Paul Claes)

De oorlog was een feest, het vechten de bekroning van de hele militaire opleiding. Tijdens de oorlog werd voor de jongemannen de strengheid van het regiem verminderd. Hun training was minder hard gedurende de veldtochten. Oorlog betekende immers een verlichting. In de levensbeschrijving van Lykourgos lezen we dat deze jongens mochten pronken met hun haren en fraaie wapens. De ouderen zagen met instemming hoe zij trappelend en briesend als paarden uitzagen naar de oorlog. Later zou dit koning Xerxes nog verbazen nadat hij van een van zijn spionnen heeft gehoord hoe de Spartaanse soldaten in de pas van Thermopylae druk bezig waren hun kapsel glanzend en goed gekamd te maken. Lykourgos had trouwens gezegd dat het haar mooie mannen nog knapper maakte en de lelijke afstotender.
Bij het uitbreken van een oorlog offerde de koning eerst aan de Muzen, als herinnering aan hun opvoeding en vaste voornemens, in de hoop dat deze godinnen de daden der krijgers roemrijk zouden maken. Alle soldaten waren gehuld in scharlaken mantels die ze ook als deken konden gebruiken. Wanneer de vijand in zicht kwam werd door de koning een geit voor de godin Artemis geslacht en gaf hij bevel dat iedereen een krans op zijn hoofd moest zetten. Dan liet hij de hobospelers een lied voor Kastor spelen. Kastor, de zoon van Zeus en Leda, gold als de uitvinder van de wapendans, *pyrrhiche*. Daarna begon hij met een marslied van Tyrtaios. Voorop liep een man die bij de Olympische Spelen een krans had gewonnen. Dat was zijn beloning: vóór de koning opgesteld staan. Ook wordt vermeld dat een offer aan Eros werd gebracht, 'omdat zij ervan overtuigd waren dat hun behoud en de zege besloten lagen in de vriendschap van hen die zich naast elkaar in slagorde opstelden.'

Boetes en straffen

Het grootste schrikbeeld was dat een man zonder schild terugkeerde uit de strijd, met andere woorden: wanneer hij op de vlucht was geslagen en zijn schild op het slagveld had achtergelaten. Er volgde een reeks van straffen: hij kwam in een sociaal isolement terecht, moest een mantel in verschillende kleuren dragen, de baard werd gedeeltelijk afgeschoren, mocht nooit trouwen en moest zelfs voor jongeren plaats maken. Iedereen die dat wilde, mocht hem een klap geven. In de ergste gevallen werd zijn huis met de grond gelijk gemaakt. Herodotos geeft daar een voorbeeld van (Boek VI, 72). Hoe zo'n lafaard na zijn terugkeer werd gemeden staat eveneens bij Herodotos beschreven: 'Een zekere Aristodamos werd met smaad en schimp overladen. De schande was zó erg dat geen van zijn medeburgers hem vuur wilde geven om de haard aan te steken of een woord met hem sprak.

Hij kreeg zelfs de kwalijke bijnaam 'Juffershondje'.' (VII, 231) En een ander, de bode, werd zo met de nek aangekeken dat hij zich uit schaamte heeft verhangen. (id. 232) De doodstraf was niet ongebruikelijk en volgens Thucydides werden de veroordeelden in een kloof gesmeten. Dit lot stond ook Pausanias, de held van Plataiai die zich had laten omkopen, te wachten, maar hij wilde dat voorkomen door zijn toevlucht in de tempel te nemen. Maar daar werd hij uitgehongerd.
Een andere straf was een boete. Verlies van burgerrechten kwam in dergelijke gevallen nooit voor. Dat gebeurde alleen als een jongen niet opgewassen was tegen de harde eisen van de *agoge* of wanneer iemand zijn bijdrage voor de *syssitia* niet kon opbrengen. Daarentegen was openbare vernedering niet ongebruikelijk. Dat gold bijvoorbeeld ook voor kinderloze Spartanen die in de winter naakt of met weinig kleren aan in het openbaar een spotlied op zichzelf moesten zingen.

Bronzen krijger (5e eeuw v.Chr.)

Enkele 'lakonieke' uitspraken m.b.t. strijdlust en doodsverachting:

Ook vroeg iemand eens aan Lykourgos waarom het verboden was de lijken van de tegenstanders te beroven. Daarvoor had hij de volgende uitleg: 'Dit is om te voorkomen dat onze soldaten minder geconcentreerd vechten omdat zij te veel op buit belust zouden zijn. Niet alleen hun plaats in de slaglinie, maar ook de armoede moeten zij behouden.'

'Waarom hebt u het Argivische volk niet uitgemoord na die reeks van overwinningen?, werd aan Kleomenes gevraagd, die daarop als volgt reageerde: 'Onze jongens moeten toch wat tegenstanders overhouden om te oefenen?'

Van (koning) Agis is de uitspraak dat Spartanen nooit vragen hoeveel vijanden er zijn, maar waar ze zijn.'

Een moeder begeleidde haar manke zoon naar zijn plaats in de slaglinie. 'Jongen,' raadde ze hem, 'denk bij elke stap: ik moet flink zijn.'

Toen haar man Leonidas op het punt stond naar Thermopylai te vertrekken, bond Gorgo hem op het hart om zich een ware Spartaan te tonen. Daarna vroeg zij hoe zij verder moest: 'Trouw een goede vent en zorg dat je goede kinderen krijgt,' gaf hij haar ten antwoord.

Toen iemand riep: 'De vijanden zijn al vlak bij ons,' zei Leonidas: 'Dan zijn wij dus vlak bij hen.'

© National Geographic Society

Painting by H. M. Herget

"O Passer-by, Tell the Lacedaemonians That We Lie Here Obeying Their Orders"—Simonides

En dan het verhaal van de Spartaan die aan een oogziekte leed, maar desondanks naar het slagveld ging. ‘Zou je dat wel doen?’ vroeg een ander, ‘wat wil je hiermee bereiken?’ ‘Ook al presteer ik niks,’ luidde het antwoord, ‘dan maak ik in elk geval het zwaard van de tegenstander bot.’

Onderweg zeiden een paar mensen tegen passerende Spartanen: ‘Jullie mogen van geluk spreken dat de straatrovers net weg zijn.’ ‘Om de dooie dood niet,’ riepen de anderen, ‘zij mogen dat doen omdat ze ons zijn misgelopen.’

Toen iemand wilde weten waarom Sparta geen vestingmuren had, wees koning Agesilaos op de tot de tanden bewapende burgers en zei: ‘Dit zijn de muren van Sparta.’

Dit is het antwoord van koning Anaxandridas op de vraag waarom de Spartanen zulke korte zwaarden gebruiken: ‘Dan vechten wij dichter bij de vijanden.’

En dan de moeder die de volgende opmerking klaar had toen haar zoon klaagde dat zijn zwaard zo kort was: ‘Nou, dan doe je toch een stapje extra.’

Op het schild van een of andere Spartaan stond een vliegje op ware grootte afgebeeld. Een paar mensen die veronderstelden dat de man hierdoor onopgemerkt wilde blijven, maakten er grappen over. ‘Dat is de bedoeling niet,’ luidde zijn reactie, ‘ik wil juist opvallen: ik nader de vijand van zo nabij dat hij mijn embleem goed kan zien.’

Chiloon uit Sparta

In de eerste helft van de zesde eeuw leefde Chiloon die een legendarische figuur was. Hij heeft grote invloed uitgeoefend op de veranderde politieke situatie in zijn vaderstad. Zijn faam was zo groot dat hij na zijn dood vereerd is in een heroön, een heiligdom voor helden. Chiloon was een van de beroemde zeven wijzen van Griekenland. Volgens sommige bronnen zijn de bekendste uitspraken 'Ken jezelf' en 'Niets te veel' van hem afkomstig, maar ook 'Borgtocht betekent onheil'. Op de vraag was moeilijk voor een mens was, antwoordde hij: 'Drie dingen: geheimen bewaren, over vrije tijd beschikken en onrecht accepteren.' Hij raadde zijn stadgenoten aan om hun tong te beheersen, eerder naar vrienden te gaan wanneer zij er slecht aan toe waren dan wanneer het hun goed ging en voor huwelijken geen hoge kosten te maken.

Zijn streven was om de staat niet te laten beheersen door tirannen. De laatsten maakten zich van de macht meester met behulp van de gewone lieden en dat was juist het schrikbeeld van de Spartanen met de enorme massa perioiken en heloten. Weliswaar waren er koningen in Sparta en ook die werden als een bedreiging ervaren. Vandaar dat Chiloon het college van toezichthouders, de vijf eforen, meer bevoegdheden gaf. Maandelijks moesten de koningen bij hen een eed afleggen dat zij volgens de geldende wetten zouden regeren, terwijl de eforen van hun kant zwoeren de heerschappij van de koningen onaangetast te laten.

De afkeer van Chiloon ten aanzien van de tirannie blijkt uit een anekdote die Herodotos in Boek I, 59 vermeldt: 'Met deze Hippokrates (de vader van de latere tiran van Athene, Peisistratos, HvD) is iets heel vreemds gebeurd. Op een keer was hij in Olympia om de Spelen bij te wonen. Hij was daar zonder officiële functie en had net zijn offerdieren geslacht toen het water dat met het vlees in de tot de rand toe gevulde kookpotten was opgezet, plotseling begon over te koken nog voordat het vuur was aangestoken. Stomtoevallig kwam op dat moment een zekere Chiloon uit Sparta voorbij en deze kreeg een onheilspellend gevoel. Daarom drukte hij Hippokrates op het hart nooit te trouwen en kinderen te nemen. Stel dat hij al een vrouw en een zoon had, dan moest hij direct gaan scheiden en de jongen verstoten. Maar Hippokrates stond voor deze verstandige raad van Chiloon niet open.'

De macht die de eforen hadden blijkt uit een ander verhaal van Herodotos (V, 39-41) over de kinderloze koning Anaxandridas, gehuwd met een kleindochter van Chiloon.

Chiloon zou mede verantwoordelijk zijn geweest voor de politiek van isolationisme van Sparta die inhield dat het getal van de burgers niet uitgebreid werd, dat er geen muntgeld kwam, dat vreemdelingen werden geweerd (*xenelasia*), dat er geen economische concurrentie zou zijn en dat Sparta niet of nauwelijks meer deelnam aan de Olympische Spelen.

Herodotos citeert nog een andere uitspraak van Chiloon 'een van de wijste mannen uit de geschiedenis', namelijk dat het alleen maar gunstig voor de Spartanen zou zijn wanneer het eiland Kythera door de zee verzwolgen zou worden en niet aan de oppervlakte bleef drijven. Inderdaad lag Kythera zo dat Sparta van de zee zou werden afgesloten als het eiland door de vijanden zou worden bezet. Tijdens de Peloponnesische oorlog, in 424 v. Chr., is dit ook gebeurd door de Atheners.

Mistra of Mystras

In de Middeleeuwen werd de Peloponnesos Morea genoemd, een naam die verschillend wordt uitgelegd: ofwel een verbastering van Romaia, de toen gebruikelijke aanduiding van het Byzantijnse rijk, of als 'moerbeiboom', waarvan het blad op de vorm van het schiereiland lijkt (zou het toen al mogelijk geweest zijn om de Peloponnesos in vogelvlucht te bekijken?).

In het jaar 1249 stichtte een van de Frankische heersers, Willem II de Villehardouin, in de buurt van wat ooit het antieke Sparta was geweest, op een 621 meter hoge, steile en zeer goed verdedigbare heuvel een vesting. Deze vesting had de vorm van een geiten- of schapenkaasje, Mizitra, en zou in de geschiedenis befaamd worden als de stad Mistra of Mystras. Willem was een afstammeling van de kruisvaarders die in 1204 de stad Constantinopel hadden ingenomen en bijna de ondergang van het Byzantijnse imperium hadden veroorzaakt. De veroveraars hadden het rijk onderling verdeeld en een van de provincies was Morea geworden. Willem zelf was in Kalamata geboren, hij sprak vloeiend Frans en Grieks en bleek een krachtige heerser. In 1248 had hij het sterk gelegen Monemvassía met de hulp van de Venetianen kunnen innemen en was daardoor de vorst van heel Morea geworden. Hij had de heuvel uitgekozen als een bolwerk tegen de voortdurende aanvallen van de Slaven. Van zijn paleis zijn nog altijd de resten te zien. Over de stichting zijn we ingelicht door een bijzonder dichtwerk, de Kroniek van Morea, bestaande uit 9000 verzen. Het is een anoniem verslag van de verovering van de Peloponnesos door de Franken vanaf de eerste kruistocht (1091) tot het jaar 1295. Er bestaan vier versies, in het Frans, Grieks, Italiaans en Aragonees en de geleerden zijn het er niet over eens of het werk oorspronkelijk in het Grieks dan wel in het Frans is geschreven. De Griekse tekst, in de volkstaal of het dimotiki, dateert uit de 14e eeuw en heeft veel Franse leenwoorden en talrijke herhaalverzen. De schrijver neemt een duidelijk Frans standpunt in en is soms fel anti-Byzantijns. Over Willem staat geschreven: 'En terwijl hij al die streken volledig had afgestroopt, vond hij een merkwaardige berg, afgesneden van het massief, ongeveer een mijl ten noorden van Lakedaimonia. Omdat hij er graag een bolwerk op wilde bouwen, bepaalde hij dat ze bovenop de berg een kasteel bouwden, en zij gaven dit prachtige kasteel en machtige bolwerk de naam van de heuvel Myzethra.'

Wandschildering uit de Mitropolis

Lang heeft Willem niet van zijn bezit kunnen profiteren, want tien jaar later, in 1259, is hij met zijn Frankische leger door het keizerlijke leger verpletterend verslagen in Pelagonia, dat in Macedonië ligt. Willem sloeg op de vlucht, verborg zich achter een hooimijt, maar werd herkend aan zijn vooruitstekende tanden en gevangengenomen, samen met dertig baronnen. Hij moest in de triomftocht door Byzantium geboeid meelopen. Drie jaar lang heeft de overwonnen koning in de gevangenis doorgebracht en hij werd niet eerder vrijgelaten dan nadat hij gezworen had nooit meer oorlog tegen Byzantium te voeren. Bovendien had zijn vrouw zijn vrijlating gekocht door drie vestingen, waaronder Mistra, aan de Grieken aan te bieden. Het jaar daarop was Willem zijn dure eed alweer vergeten en begon opnieuw met vijandelijkheden. Toen kreeg hij zowel het leger als de vloot van de Byzantijnen tegenover zich en moest vluchten. In 1278 is hij gestorven.

De Byzantijnen maakten van Mistra een garnizoen onder aanvoering van een 'strateeg' of generaal die ieder jaar vervangen werd. De bewoners van de nabije dorpen, onder meer Sparta, trokken naar de burcht die tot een paleis uitgroeide met een kathedraal (Mitropolis), kloosters, en een uitbreiding van het paleis. Er kwam een culturele opbloei en de plaats trok heel wat geleerden uit Constantinopel aan. vanwege de continuïteit werd toen de generaal niet voor één jaar, maar voor het leven benoemd. Niettemin was er veel onderlinge naijver en onrust in het gebied en daarom stuurde de Byzantijnse keizer, Johannes VI Kantakouzenos zijn zoon Manuel erheen om er als 'despotès' te heersen. Het woord 'despoot' had in die tijd nog niet de bijklank van tiran. Manuel heeft er van 1348 tot 1390 de macht uitgeoefend. Het lukte hem aan de burgeroorlog en opstanden een einde te maken zodat Mistra welstand en vrede genoot. De vader, Johannes VI, bracht er zijn laatste levensjaren door. Hij was tot zijn eigen opluchting als keizer afgetreden en was een vrome en nederige monnik geworden onder de naam Joasaf, bijgenaamd Christodoulos, of 'slaaf van Christus'. Hij is in 1383 te Mistra gestorven. Een jaar later nam een rivaliserende keizerfamilie de macht te Byzantium over, de Paleologen. De broer van de toenmalige keizer, Theodoros, werd naar de Peloponnesos gestuurd en zijn geslacht zou er tot het einde toe heersen. Dat ging overigens niet zonder slag of stoot, want het voortbestaan werd bedreigd door broedertwisten en aanvallen van de kant van de Turken, Navarezen en Venetianen. Theodoros heeft op een gegeven moment de stad zelfs willen verkopen aan de Johannieterorde, maar toen in 1402 vertegenwoordigers van die orde zich in de stad vertoonden, kwam het volk in opstand en alleen door tussenkomst van de metropoliet bleef hun leven gespaard. Manuel, de neef van Theodoros, was vanaf 1407 de volgende despoot. Zijn twee broers hadden andere delen van de Peloponnesos onder hun bewind en dat leidde tot onverkwikkelijke familieruzies. De derde broer, Konstantijn, werd in 1433 heerser van Mistra en hij werd op 6 januari 1449 zelfs tot keizer van het hele rijk gekroond, in de Mitropolis van Mistra (de steen waarop dit gebeurde is daar nog altijd te zien). Na de val van Constantinopel door de Turken in 1453 was Mistra aan de beurt. Een ongewoon vroege en strenge winter zorgde nog voor enig respijt, maar in 1460 maakte Mehmet II korte metten met de stad én de onenigheid tussen de broers. Een van hen, Demetrios, bood aan de sultan de stad aan, plus zijn dochter Helena, die afgevoerd werd naar de harem en de sultan nooit van haar leven te zien heeft gekregen. Vele jaren na 1460, in 1687 namelijk, hebben de Venetianen nog korte tijd onder leiding van Francesco Morisini (de man die het Parthenon in Athene zoveel schade heeft toegebracht) Mistras bezet. Tot het jaar 1830 was de heuvel bewoond, daarna werd het een dode stad. Toen koning Otto in 1831 besloot een moderne

stad Sparta te stichten, is er veel bouwmateriaal vanuit Mitras hergebruikt. Niettemin bleef er genoeg bezienswaardigs over, en de plaats is wel eens het Byzantijnse Pompeii genoemd.

Haar roem ontleende de stad vooral aan één figuur. Dit is de geleerde Georgios Gemistos Plethron geweest, bijgenaamd de angstaanjagende wijsgeer. Hij was rond 1360 in Constantinopel geboren en had een deel van zijn studietijd doorgebracht in Adrianopel (Edirne), dat al sinds 1362 Turks was. Daar had hij onderricht ontvangen van een joodse vrijdenker, Elisa genaamd. Diens buitenissige ideeën nam de jonge Georgios over en verkondigde ze tijdens een reeks Plato-colleges na zijn terugkeer in de hoofdstad, tot groot ongenoegen van de conservatieven en de orthodoxen. Daarom besloot de toenmalige keizer, Manuel II, die erg gesteld was op Georgios, om de briljante geleerde in een rustiger omgeving te plaatsen en dus naar Mistra te 'verbannen'. Georgios is hier dus niet uit vrije wil gekomen, maar hij gedijde er voorspoedig. Hij werd lid van de senaat, maar bleef liever wijsgeer. Op de agora liep hij op antieke wijze filosoferend met zijn leerlingen rond en maakte plannen om de stad naar het model van het klassieke Sparta te hervormen. Hiervoor wilde hij een leger van uitsluitend Grieken, een drie standen-maatschappij met strenge regels en gemeenschappelijk land. Vooral de monniken, door hem klaplopers genoemd, moesten het ontgelden. Ze moesten volgens Georgios gedwongen worden te werken en maatschappelijk nuttig te zijn. De import van kleren uit het buitenland moest volgens hem verboden worden. Deze revolutionaire denkbeelden verwoordde Georgios in verschillende memoranda die hij aan opeenvolgende keizers te Constantinopel stuurde. Op negentigjarige leeftijd is hij in 1452 gestorven. Slechts eenmaal heeft hij Mistra verlaten. In 1438/9 bracht hij een bezoek aan Florence waar hij een enorme indruk maakte en met alle egards werd ontvangen. Cosimo de' Medici heeft de nieuw opgerichte Academie naar hem vernoemd. Georgios heeft gedurende dat jaar aan zijn tweede naam Gemistos ('Gevulde') nog een derde toegevoegd: Plethron, een variant met dezelfde betekenis, maar wel een 'chiquer' woord.

Mitropolis; het martelaarschap van de Heilige Demetrios.

Zijn opvattingen werden te baanbrekend en 'socialistisch' bevonden en dat gold zeker voor zijn laatste werk, de Wetten. Daarin pleitte Plethron voor de herinvoering van de antieke godsdienst. Zeus moest weer de oppergod worden en Plethron nam hymnen, gebeden en een liturgie voor de heidense godsdienst in zijn werk op. Zijn vriend (volgens anderen zijn vijand) Scholarius heeft alle exemplaren vernietigd, zij het 'met leedwezen om een zo edel mens'. Later zou Scholarius de eerste patriarch na de val van Constantinopel worden. In het jaar 1465 liet Sigismond van Rimini, een van de condottieri, het lijk van Plethron die als vrijdenker in ongewijde aarde was begraven, opgraven en verplaatsen naar Rimini, waar het nog altijd is te zien in de kerk van de heilige Franciscus. Het is een praalgraf met het trotse opschrift 'voor de grootste geleerde van zijn tijd'.

Pylos

Al in de oudheid een probleem, er waren drie plaatsen bij de westkust van de Peloponnesos die zo heetten. Homerus noemt het het *zanderige* (èmathoeis) Pylos en zegt dat het de hoofdstad was van het rijk van Neleus en zijn zoon Nestor en dat het twee generaties na de laatste verwoest werd door de Doriërs. Op twee plaatsen zijn opgravingen verricht, in 1909 door Kakovatos op een locatie die Strabo aangaf, maar in 1939 op een andere plek door de Amerikaan Carl Blegen. Dit is Ano Englianos, 185 meter hoog. Het paleis heeft geen verdedigingsmuur. Onderaan bevinden zich vele graven, ook koepelgraven.

De nederzetting gaat terug tot 1900 v, Chr. en is zeker door een felle brand vernietigd rond 1200, mede doordat er bij de bouw veel hout was gebruikt. Het paleis lijkt nog het meest op de beschrijving door Homerus in de *Odyssee*, er moeten zo'n 2500 mensen in hebben geleefd. Een troonzaal met haard, fresco's en tegelvloer, opslagplaatsen met bekers (2853) en 33 grote olievaten, een wijnmagazijn, en verder 1000 kleitabletten in Lineair B met herhaaldelijk de naam Pylos en door wel 26 verschillende handen geschreven. Een apart vertrek voor de koningin met bad en de aanzet van trappen naar de eerste etage. Over dat bad schrijft Homerus: *Maar Telemachos werd door de mooie Polykaste, de jongste dochter van Nestor, gewassen. Na het baden wreef zij hem in met olijfolie en ze trok hem een prachtig onderkleed en een schitterende mantel aan, hij kwam als een eeuwiglevende god dat bad uit.* Ook het bed van Telemachos wordt genoemd: *Koning Nestor liet een bed neerzetten in de weergalmende voorgalerij, een bed dat was bespannen met verende riemen, voor de geliefde zoon van de godgelijke Odysseus, en hij liet zijn eigen zoon Peisistratos naast hem slapen, de enige thuis die nog niet getrouwd was.*

Er is slechts een gedeelte opgegraven, voortgezet in 1952-1965, van een dak voorzien en momenteel in restauratie.

Nestor was de enige van de twaalf zonen van Neleus die gespaard bleef bij het bloedbad, door Herakles aangericht. Ooit had Neleus geweigerd om Herakles te reinigen na een moord en dat was de reden voor de wraak. Ondanks zijn hoge ouderdom nam Nestor deel aan de strijd om Troje, met zelfs 90 schepen. Dat deed hij als raadsman én als strijder. Bij Homerus is hij vaak praatziek, gul met ongevraagde adviezen en veel verhalen over eigen, vroegere heldendaden, ook op het sportveld. Volgens hemzelf was hij kampioen boksen, worstelen, hardlopen en speerwerpen, alleen met het vierspan had hij niet de eerste prijs behaald. Nestor werd zelden afgebeeld in de beeldende kunst. Hij zou drie generaties hebben meegemaakt. Anders dan de andere helden, is alleen hij veilig teruggekeerd en heeft te midden van zijn zonen van een gelukkige oude dag kunnen genieten.

Over Nestor als spreker: *Hij sprong op van zijn zetel, een aangenaam spreker, helder van stem, wiens taal van de lippen vloeide zoeter dan honing. Hij prijst het verleden: Ik ben in vroeger dagen met mannen omgegaan die zelfs u overtroffen Nooit dachten zij min over mij, die helden zoals ik ze nooit heb gezien en nooit meer zal zien. [..] Aan hun strijd nam ik deel, gekomen uit Pylos, een verre reis. Zij hadden mij dat zelf gevraagd en ik vocht op eigen kracht, zij luisterden steeds naar mijn woorden en volgden mijn raad.* Over zijn eigen heldendaden*: O was ik nog maar zo jong en sterk als in vroeger jaren. [...] Mijn stoutmoedig hart dreef me tot de strijd, een waagstuk, want ik was de jongste van allemaal. Maar ik vocht en Athene gaf mij de zege. Mijn tegenstander was de grootste en*

sterkste held, hij leek wel een reus in lengte en breedte, toen hij daar stuiptrekkend lag. Ja, was ik nog maar zo jong en waren mijn krachten nog ongeschokt. In het elfde boek van de *Ilias* heeft hij zowat 100 verzen nodig om zichzelf te prijzen: *Ik roofde de kudden, een ontzaglijke buit dreef ik bijeen. Dat vee dreven wij binnen de stad van mijn vader Neleus, Pylos, en deze was blij in zijn hart omdat mij, een jongeman zoveel buit ten deel viel.*

Hij is vaak op het slagveld aanwezig, maar strijdt nauwelijks mee. Als een van de helden Machaon gewond is, vraagt een ander hem: *Nestor, roem van de Grieken, vlug stap op uw wagen en neem Machaon naast u, drijf de eenhoevige paarden zo snel als u kunt naar de vloot. Een dokter weegt op tegen veel anderen, hij kan pijlen uit de wonden snijden en verzachtende kruiden erop strooien. Toen Nestor en Machaon bij Nestors tent waren aangekomen, sprongen zij van de wagen op de vruchtbare aarde en de dienaar van de oude man spande de paarden uit. Zij lieten het zweet van hun hemden in de bries van de winden afkoelen en opdrogen en gingen in een leunstoel zitten. Voor hen mengde de schoongelokte Hekamede een drank. eerst zette zij een tafeltje met donkere poten klaar en daarop een koperen mandje met een ui, een borrelhapje, en gele honing en gerstemaal. Voor hen zette ze een gouden beker die de oude man van huis had meegebracht,met gouden knopjes versierd. Aan ieder van de oren waren twee graan pikkende duifjes bevestigd. Als hij gevuld was, kostte het moeite hem op te tillen, maar Nestor, oud als hij was, tilde hem met gemak op.* Dan komt Patroklos langs en Nestor nodigt hem uit, maar Patroklos zegt dat hij geen tijd heeft. Daarop houdt Nestor een ellenlang verhaal over zijn heroïsche verleden van ruim 170 verzen, eindigend met: *ook een korte verpozing is welkom.*

Ook in de *Odyssee* kan Nestor lang van stof zijn. Hij ontvangt Telemachos, op zoek naar informatie over zijn vader, gastvrij en als de jongen het doel van zijn komst vertelt, roept Nestor: *Beste vriend, wat komt er een verdriet bij me boven nu je me herinnert aan de ellende die de onverschrokken Grieken hebben beleefd in die streken en aan de ontberingen die we leden.* Hierna vertelt hij honderd verzen lang over zijn terugtocht uit Troje. En als Telemachos vraagt naar het drama in het paleis van Agamemnon, krijgt hij ook uit en te antwoord, gevolgd door adviezen, bijna 200 verzen. Uit beleefdheid zegt Telemachos wel: *Uw woorden zijn onvoorstelbaar, ik duizel ervan. [...] Geen mens overtreft Nestor in rijpheid van oordeel en inzicht.* Maar het is geen wonder dat Telemachos na zijn bezoek aan Sparta samen met Nestors zoon Peisistratos niet meer langs het paleis van Nestor wil rijden: *Toen zei Telemachos tegen de zoon van Nestor: 'Zoon van Nestor, zou je mij iets willen beloven? Wij zijn van oudsher vrienden door vriendschap van onze vaders, ook zijn wij even oud en de reis heeft ons verbroederd. Rijd mijn schip niet voorbij, maar zet me daar af. De oude heer is al te gastvrij en hij zal mij tegen mijn zin in Pylos houden terwijl ik eerlijk gezegd in vliegende haast naar mijn huis terug moet.' Dat zei hij en de zoon van Nestor stond bij zichzelf te denken hoe hij met goed fatsoen zijn vriend zou kunnen helpen. En al piekerend leek hem dit ten slotte het beste: hij liet de paarden keren en reed naar het snelle schip en het strand van de zee, hij laadde de mooie geschenken die Menelaos had gegeven, goud en de jurk, in het voorschip en sprak met woorden die uit zijn mond vlogen: 'Ga maar gauw aan boord en roep je bemanning, voordat ik thuis ben en aan de oude heer moet vertellen waar jij bent gebleven. Want ik weet uit eigen ervaring hoe driftig hij kan zijn. Hij komt je halen, nodigt je uit en ik durf haast te zweren dat hij niet zonder jou terugkeert. Hij zal toch al zo kwaad zijn!'*

Kleon en Pylos

De Atheners waren er rond 426 v. Chr. in geslaagd om zich meester te maken van Pylos, de

beste haven van de Peloponnesos. De Spartanen gingen ervan uit dat ze met gemak de haven konden terugveroveren en legerden zich op het eiland Sphakteria om de Atheners op zee af te sluiten. In totaal waren het 420 soldaten. Een Peloponnesische vloot naderde, maar ook uit Athene kwamen schepen aangevaren en de Spartaanse vloot werd verslagen Maar het bleek niet zo gemakkelijk om met de Spartanen op Sphakteria af te rekenen. Het eiland was steil en moeilijk toegankelijk. De regering van Sparta stelde grote beloningen beschikbaar voor ieder die de ingesloten soldaten van voedsel en drank wist te voorzien, een heloot kon daardoor de vrijheid verwerven. Veel heloten ondernamen het waagstuk om 's nachts naar het eiland over te steken, sommigen kwamen per boot, anderen zwommen met de levensmiddelen in leren zakken. De tijd verstreek en de Atheners werden het beu. Ze dachten er zelfs over het vredesaanbod van Sparta aan te nemen. Maar Kleon merkte dat op en hield, ongeduldig als hij was, in de volksvergadering een donderpreek tegen de bevelhebbers bij Pylos die te laks zouden zijn en dat handjevol vijanden op een verlaten eiland niet eens konden overmeesteren. Hij zou het zelf beter hebben gedaan. Toen riep oppergeneraal Nikias dat hij dat maar eens moest bewijzen. Ondanks het feit dat hij nog nooit een commando had gevoerd, nam Kleon de uitdaging aan en beloofde binnen drie weken de Spartanen als krijgsgevangenen mee terug te brengen of ze ter plaatse te laten ombrengen. Toen hij er arriveerde, was door een toeval het dichte struikgewas op Sphakteria in brand gevlogen zodat de Spartaanse posities waren te zien. Het waagstuk is hem gelukt, Spartanen gaven zich over. Het prestige van Sparta heeft hierdoor een enorme deuk opgelopen. Het was tot dan toe eenvoudigweg ondenkbaar dat Spartanen hun wapens zouden inleveren. Kleon had zijn belofte gestand gedaan en keerde binnen 20 dagen zegevierend terug. De gevangengenomen Spartanen moesten tot hun schande door de straten van Athene paraderen en waren kostbare gijzelaars voor de toekomst. Er kwamen afgezanten uit Sparta voor nieuwe vredesvoorstellen, maar de oorlogszuchtige partij in Athene had de wind in de zeilen, ze waren zeker van de beslissende slag in hun voordeel. Het liep evenwel anders: Kleon sneuvelde toen hij in het noorden (Thracië) de verloren gebieden terug wilde winnen.

Godsdienst (Grieks-klassieke periode)

Omstreeks het jaar 1000 kwam de laatste golf van Grieken het land binnen dat vele eeuwen later naar hen Griekenland genoemd zou worden. Ze waren oorlogszuchtiger dan hun voorgangers en werden ook wel aangeduid als de Lansdragers, de Doriërs. Ze hadden een uitgesproken mannelijke cultuur en namen ook voornamelijk mannelijke goden mee. In het land zelf troffen ze talrijke godinnen aan en dat is een van de redenen dat er een versmelting (of assimilatie) van godheden plaatsvond, die werd vastgelegd in de mythologische verhalen. In deze mythen of sagen werd een poging gedaan om allerlei (natuur)verschijnselen en ontwikkelingen te duiden. Zo is niet alleen de grote hoeveelheid vrouwen en minnaressen van Zeus, 63 in totaal, te verklaren, maar ook het feit dat de meeste goden verschillende bijnamen hadden, die we lang niet altijd kunnen verklaren. Maar niet alle godinnen lieten zich van hun plaats verdringen, het bekendste voorbeeld is wel de godin Athena, die al vanaf de oudste tijden is vereerd.

Er was ook iets geheel eigens aan deze godheden: ze werden als mensen afgebeeld, anders dan in andere godsdiensten het geval was. Dit heet anthropomorf. De Griekse goden waren niet alleen een soort van super-mensen, ze waren ook met de menselijke gebreken behept. Net als de mensen stalen ze, logen, pleegden overspel en waren jaloers. Maar in tegenstelling tot de mensen waren zij onsterfelijk, hadden een eeuwige jeugd en genoten van godenspijs en -drank, ambrozijn en nectar. Almachtig waren ze evenwel niet, want ze waren, net als de mensheid, onderworpen aan het noodlot. De voorstelling van goden in een menselijke gedaante is vooral afkomstig van de dichters, en dan met name van Homeros.

De goden hadden hun eigen gebied, er waren aparte goden van de onderwereld, er zwierven halfgoden en demonen over de aarde rond en in de hemel bevonden zich de overige goden. Het hele universum was vol van godheden. De Grieken geloofden dat de oppergod Zeus zijn verblijf hield op hun hoogste berg de Olympus, 2917 meter hoog, in het noorden van Griekenland. Daar verbleven ook de andere goden bij voorkeur. De Grieken kenden twaalf Olympische goden. Voor hen werden in de steden en gewijde plaatsen tempels gebouwd, de een nog imposanter dan de ander. Daarin, of liever gezegd: daarvoor, werden de goden vereerd en werden offers gebracht. De tempel was het huis van de god en daar mochten de 'gewone' mensen niet komen. Het cultusbeeld stond in het achterste gedeelte, maar was vanwege de zuilen wel zichtbaar. Het altaar stond buiten en daar verzamelde zich het volk. Vooral in de vijfde en vierde eeuw v.Chr. worden de prachtigste en rijkste tempels gebouwd, een weerspiegeling van de macht en de rijkdom van elke stadstaat.

Cultushandelingen

In een gebed werd aan de god gevraagd om te komen en/of te luisteren. Men bad met de handen omhoog als de hemelgoden werden aangeroepen, en met de handen omlaag als de bede tot de onderwereldgoden was gericht. Het gebed kan een verzoek om hulp bevatten, een lofprijzing, de hoop om de godheid te verzoenen en gunstig te stemmen opdat ze geen jaloezie of wraak koesteren, maar meditatie in onze betekenis van het woord is er niet bij. Zeer zelden is er sprake van persoonlijke vroomheid.

Daarna vonden de offers plaats. Er waren verschillende soorten:

- er kon geplengd worden met melk of met wijn,

- het was ook mogelijk om groente of vruchten te wijden, meestal de eerste pluk, eerstelingen geheten,
- verder werden koeken of gebak op het altaar neergelegd.

Maar het meest spectaculair waren wel de dierlijke offers (mensenoffers zijn al vroeg in onbruik geraakt bij de Grieken). Dit betrof onder meer schapen, geiten, koeien, stieren, ossen, vaak per god verschillend. Zo kreeg Athena doorgaans koeien geofferd, Poseidon de stieren en de god van de geneeskunst Asclepius hanen.

Het slachten vond bij het aanbreken van de dag plaats. Eerst werd het offerdier opgetuigd met een lint of krans om zijn kop en besprenkeld met wijwater. Vervolgens werd het vuur op het altaar aangestoken en werden in de vlammen gerstekorrels en plukjes hoofdhaar van het offerdier gegooid. Omdat het moest lijken alsof het dier vrijwillig werd geofferd, was het mes (of de bijl) voor het oog verborgen doordat het onder graanhalmen was neergelegd. Met één haal moest het beest gekeeld of met één slag gedood worden, de kop werd achterovergetrokken, het bloed opgevangen om daarmee het altaar te bevloeien. Bij heel speciale gelegenheden werd van staatswege een honderdvoudig offer gebracht, de hekatombe, bestaande uit 100 runderen of stieren. De goden kregen meestal een dijbeen en het vet toegedeeld (die werden dan in hun geheel verbrand) en voor de priesters en het volk waren de overige stukken vlees bestemd. De ingewanden werden geroosterd aan het spit en in een ketel boven een drievoet sudderde of kookte het vlees. Vaak was dit voor de mensen de enige gelegenheid waarbij zij vlees te eten kregen. In een grappig mythologisch verhaal verklaarden zij waarom aan de goden het mindere deel werd gegeven en voor de mensen de betere stukken overbleven. De deelnemers werden overigens ritueel gereinigd met zeewater en varkensbloed. Wanneer er onverhoopt een godslasterlijk woord of een vloek viel, spuwden de anderen op de grond, een gebruik dat als kwaadafwerend gold.

Offervoorstelling; houttafel uit het gebied van Korinthe

Priesters en priesteressen

De priesters of priesteressen hadden een heel andere functie dan de huidige priesters. Zij droegen zorg voor het onderhoud van de tempel en voor de tempelbenodigdheden; ze beheerden het vermogen (meestal bevond de schatkist zich achter het beeld van de god), letten erop dat de cultushandelingen goed werden uitgevoerd en hielden de feestdagen bij. Maar ze hielden nooit preken en waren zeker niet de vertegenwoordigers van de godheid op aarde. Een theologische scholing was ten enenmale onbekend in de oudheid. Ze moesten wel van onbesproken gedrag zijn en geen lichamelijke gebreken hebben. Als honorarium ontvingen ze een deel van de offers, vooral de huid van het geslachte dier, en van de tempelinkomsten. Bovendien mochten ze bij publieke feesten op ereplaatsen zitten.

Voor de eredienst van de godinnen traden priesteressen op, want de vrouwen in het antieke Griekenland vervulden een belangrijke functie in de religie. Zo was er op de Akropolis een speciale Athena-priesteres die een groot gezag in de stad genoot. Zij kreeg een vergoeding van 50 drachmen per jaar. Ze werd door andere vrouwen bijgestaan en door jonge meisjes van zeven tot elf jaar, die meehielpen met het weven van het wollen kleed waarmee het godenbeeld eens in de vier jaar tijdens de zomermaanden na een plechtige processie waaraan de hele stad deelnam, werd omhangen. Andere meisjes waren in dienst van de eveneens maagdelijke godin Artemis. Zij werden om onduidelijke redenen 'berinnetjes' genoemd en waren ondergebracht in het tempelcomplex van Brauron, een stadje dat zo'n 25 kilometer van Athene vandaan ligt.

In de tempel werden de wijgeschenken van de 'gelovigen' neergezet of aan de zuilen opgehangen. In sommige centra, zoals Delfi en Olympia, hadden verschillende staten zoveel wijgeschenken laten plaatsen dat het nodig werd een apart gebouwtje ervoor te bestemmen, het zogeheten schathuis. Daarin werden de kostbaarheden opgeslagen en achter slot en grendel bewaard, zodat ze veilig waren voor de weersomstandigheden en voor diefstal.

Mantiek en orakels

Het contact met de goden verliep evenwel niet uitsluitend door ceremonies en offerplechtigheden. Bepaalde stervelingen waren uitverkoren om de wil van de goden te vertolken. Zij hadden een functie bij het orakel, waarin de god zijn adviezen of beslissingen kenbaar maakte aan al degenen die bij hem om raad kwamen vragen. Daarnaast waren er 'zieners' die bij de offers aanwezig waren en direct na het slachten de ingewanden gingen bestuderen, de lever vooral, om uit te maken wat de toekomst bracht. Soms bekeken ze ook de botten nadat het dier was verbrand: uit de wijze waarop de beenderen waren geknapt, viel volgens hen veel af te leiden. Andere zieners interpreteerden goddelijke aanwijzingen, zoals misgeboorten, bijzondere geluiden, natuurverschijnselen en de vlucht van de vogels. De goddelijke inspiratie bleek uit de extase waarin zijn vereerders konden geraken, maar ook uit de scheppingsdrift van dichters en kunstenaars. Ook meende men dat de dromen afkomstig waren van de goden. De astrologie heeft pas laat haar intrede gedaan in Griekenland.

Mysteriën

De twee heldendichten van Homeros worden dan wel als de Bijbel voor de Grieken betiteld, maar zij hadden voor hen nooit de waarde die de Heilige Schrift voor de christenen of joden heeft gehad. De 'gewone' man herkende niet veel in de beschrijving van de godenwereld

door Homeros, die niet aansloot bij zijn eigen beleving en godsdienstige behoeften. Bovendien was er van wetenschappelijke zijde, met name van de wijsgeren, kritiek gekomen op de manier waarop Homerus de goden voorstelde. Xenofanes (circa 570-470) bijvoorbeeld had het volgende gedicht gemaakt: 'Als de ossen, paarden en leeuwen handen zouden hebben of met hun handen een tekening konden maken en kunstwerken konden scheppen zoals de mensen, zouden paarden de goden als paarden afbeelden, de ossen als ossen en elk zou het lichaam een lichamelijke vorm geven zoals zijzelf hebben.' Daarbij kwam dat de oeroude, voor-Griekse riten zeker niet in vergetelheid waren geraakt. Hier was van een heel andere verhouding tussen goden en mensen sprake, een directe betrekking die de 'leken' veel meer aansprak.

Welnu, de persoonlijke religieuze ervaring kwam juist in deze oude cultussen tot stand. We noemen ze ook wel mysteriegodsdiensten. Er waren verschillende vormen van in Griekenland, de bekendste zijn die van Eleusis en de Orfische diensten. Vooral de Eleusinische mysteriën zijn voor de Atheners belangrijk en invloedrijk geweest.

Eleusis is een plaats die 22 kilometer ten noordwesten van Athene verwijderd ligt. Al vanaf de vroegste tijden werd hier de godin Demeter vereerd. Zij zou daar uitgerust hebben toen zij op zoek was naar haar dochter die door de god van de onderwereld was geschaakt. Eigenlijk was ze een aarde-godin die in latere tijden de landbouw aan de mensen heeft geleerd. In Eleusis was een heiligdom voor haar dat zeer oud geweest moet zijn. Het zag eruit als een van de paleizen zoals die op Kreta werden gebouwd en enkele geleerden denken dan ook dat de cultus uit Kreta afkomstig moet zijn geweest. Anderen noemen Thracië of Boiotië als de plaats van herkomst. De mysteriën van Eleusis kregen zo'n belangrijke plaats in het leven van de Grieken dat ze officieel door de autoriteiten werden gedoogd en erkend.

Nu was Demeter niet alleen de godin van de landbouw, maar zij schonk ook onsterfelijkheid aan de menselijke ziel. Om dit laatste te verkrijgen ondergingen de mensen reinigingsriten, gevolgd door een inwijding. Van de gang van zaken weten we niet veel af, want het belangrijkste onderdeel, de inwijding zelf, moest strikt geheim worden gehouden. Er stond de doodstraf op wanneer iemand die naar buiten bracht. Dit heeft de tragediedichter Aeschylus ervaren: hij liet een treurspel opvoeren waarin de mysteriën werden behandeld. De overlevering vertelt dat hij bijna door het publiek is gelyncht. De schaarse gegevens die we bezitten, komen uit de geschriften van de kerkvaders, die vaak eerst heiden geweest waren en op latere leeftijd zich tot het christendom hadden bekeerd. Toch zijn hun mededelingen niet erg betrouwbaar, want ze dateren van minstens 400 jaar later.

Wat we wel weten is het volgende: in de zomer gingen vanuit Athene herauten in het hele land aankondigen dat de mysteriën weer op komst waren. Ieder die daaraan wilde deelnemen, kreeg de verzekering dat hij er veilig heen (en weer terug) kon reizen. Mocht een stad of land zich niet aan deze heilige overeenkomst houden, dan werden ze voor enkele decennia of zelfs voor altijd buitengesloten van de eredienst. Op de 14e van de maand die min of meer overeenkomst met onze september, werden de heilige voorwerpen in een mand opgehaald vanuit Eleusis naar Athene. De dag erop verzamelden de kandidaten, mannen en vrouwen, zich. Daaronder konden ook slaven en barbaren zijn, zij het met de restrictie dat ze het Grieks zo goed moesten beheersen dat ze de mystieke teksten en de heilige formules konden uitspreken. Alleen moordenaars en kinderen waren van deelname uitgesloten. Weer een dag later nam ieder een bad in zee, terwijl hij een varkentje met zich meetrok. Later zou

dit beest dan geslacht worden. Daarna vond de grote processie plaats over de Heilige Weg. Een enorme stoet begaf zich zingend op weg en hield onderweg vaak halt om een plaatselijke god of held te vereren. Bij een brug werd langer stil gehouden vanwege merkwaardig gebruik, dat eruit bestond dat de magistraten en overheden flink werden uitgescholden, zonder aanzien des persoons. Men vermoedt dat dit schelden de functie had om het kwaad af te weren.

Na aankomst in Eleusis werd eerst een dag gevast. De twee daaropvolgende nachten waren bestemd voor de inwijding zelf. Dit gebeurde in een grote rechthoekige zaal van 50 meter breed waarin niet minder dan 3000 personen konden plaatsnemen. Erin was een 'woud van zuilen' gebouwd en er stond een soort van tabernakel waarin de heilige voorwerpen werden bewaard. Nadat de betaling aan de dienstdoende functionarissen was verricht, volgde de 'kleine inwijding', het laagste stadium dat afgesloten werd met het drinken van een offerdrank waarin onder meer meel was gemengd. Tijdens deze dienst waren de eerste heilige voorwerpen getoond, waarschijnlijk geslachtsorganen in steen. De tweede nacht was voor gevorderden. Ze zaten eerst een tijd in het stikdonker bijeen, kregen ijzingwekkende geluiden te horen en vreemde gezangen zodat iedereen het doodsbenauwd kreeg. Plotseling werden honderden toortsen aangestoken die een zee van licht verspreidden. Dit was het licht dat de mensen na hun dood te wachten stond, een symbool van de eeuwigheid. Het doel van de hele ceremonie was de reiniging van lichaam en geest om 'schouwer' (epoptes) te worden en zo de onsterfelijkheid te verwerven. Dit was geen beloning voor goede werken of straf voor zondig gedrag, want die begrippen hanteerden de oude Grieken niet. Na afloop ging de massa weer gelouterd naar huis.

Olympia en de Spelen

Stichting van de Spelen

De streek van Olympia werd al in het derde millennium bewoond. Het is niet zeker wanneer de plaats een religieus centrum werd. Oorspronkelijk moet er een heiligdom van Moeder Aarde (Gaion) geweest zijn, de echtgenote van Ouranos. Aan hun jongste zoon Kronos was een heuvel gewijd, de zogeheten Kronosheuvel. Daarop stond zijn altaar. De god werd daar later vereerd samen met zijn vrouw Rhea. Na 1000 v.Chr. was Olympia het belangrijkste middelpunt van de verering van Zeus geworden.

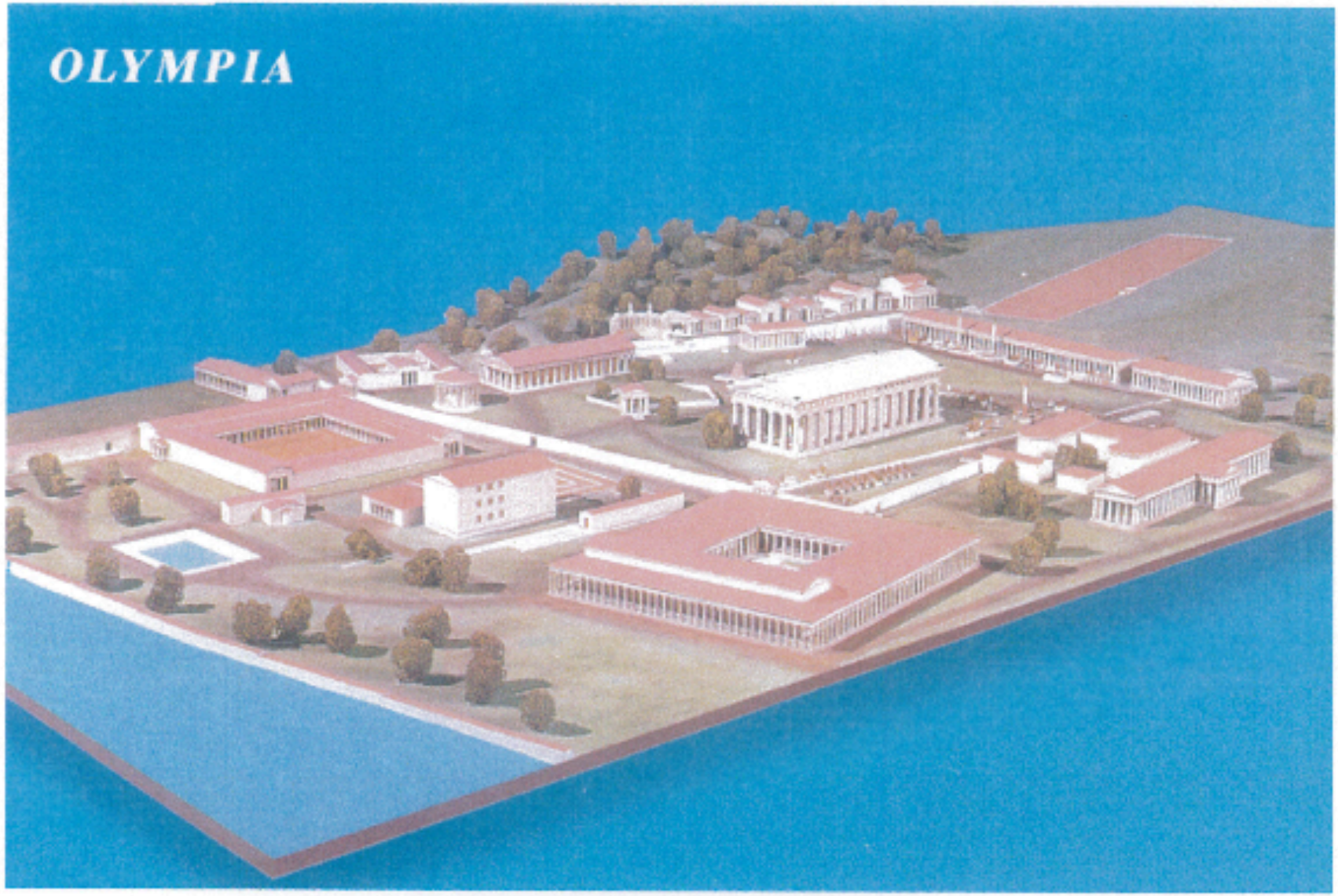
Olympia, gymnasium

Er zijn verschillende verhalen in omloop geweest over de stichting van de Spelen. Zeus zou ze hebben ingesteld om de overwinning op zijn vader Kronos te vieren. Volgens een andere versie was het initiatief te danken aan Herakles, die in deze streek kwam om de stallen van Augias, koning van Elis, te reinigen (zie de metope in het museum). Hij maakte een plek in het bos vrij en stelde het hardlopen in. Zijn voet (0,32 meter = schoenmaat 48) was maatgevend voor de afstand van het stadion (192 meter). Een ander verhaal gaat over Pelops, naar wie de Peloponnesos is vernoemd. Hij won in een wedstrijd met wagenrennen van Oinomaos, de vader van zijn latere bruid Hippodameia (zie gevelveld in het museum). Ook werd verteld dat de koning van Elis, Ifitos, in het jaar 793 v.Chr. de Spelen in ere had hersteld op grond van een orakelspreuk van Delfi, om daarmee de politieke stabiliteit van Griekenland, dat in die periode door burgeroorlogen werd verscheurd, te bevorderen.

Wat er ook van waar mag zijn, vanaf 776 v.Chr. werden zonder onderbreking lijsten van overwinnaars bijgehouden. Dit zou ruim duizend jaar zo blijven, totdat de christelijke keizer Theodosios de Grote in 393 n.Chr. alle heidense riten verbood. Toen werd ook het beroemde beeld van Zeus naar Constantinopel (Byzantium) overgebracht. In 426 gaf Theodosios II opdracht de tempel van Zeus in brand te steken.

Organisatie

Eens in de vier jaar vonden de Spelen plaats. De Grieken deelden hun geschiedenis in Olympiaden in, perioden van vier jaar. In de tijd tussen de Spelen werd Olympia niet bewoond.

OLYMPIA

In het voorjaar van het Olympische jaar gingen herauten door de Griekse wereld om aan te kondigen dat er in de volgende zomer, de maand na de zomerzonnewende, weer Spelen zouden worden gehouden. Gedurende één (later drie) maanden werd de godsvrede in acht genomen waardoor aan de deelnemers en bezoekers een veilige uit- en thuisreis werd gegarandeerd. Wie zich er niet aan wilde houden, riskeerde een boete en werd uitgesloten van de orakels van Delfi totdat de boete was betaald. Het Olympische vuur was in de oudheid niet bekend.

De atleten kwamen van alle kanten, soms duurde de reis zelfs maanden. Zij verzamelden zich in Elis, waar vier gymnastiekhallen waren. Eén maand tevoren werden zij verwacht en ondergingen dan een strenge keuring. Ze moesten een verplicht dieet volgen en dit gaf een natuurlijke selectie. Slaven en vreemdelingen waren van deelname uitgesloten, maar mochten wel de wedstrijden bijwonen. Mannen die een moord of heiligschennis op hun geweten hadden, werden nergens toegelaten. Jongens waren vanaf 632 v.Chr. als deelnemers welkom.

Twee dagen vóór het officiële begin trok een stoet vanuit Elis over de Heilige Weg naar Olympia, een afstand van 60 kilometer. Voorop liepen de juryleden en organisatoren, de tien Hellanodikai die tijdens de wedstrijden ook als scheidsrechters optraden en een opvallende mantel van rood purper droegen, daarna de atleten, trainers, mannelijke familieleden en de eigenaars van de paarden en renwagens. Ook mocht er één priesteres, van Demeter, aan de processie deelnemen. Zij was de enige vrouw in het gezelschap en had een erezetel in het stadion op het Olympische terrein.

Naakte hardloper, op Rhodische vaas, ca 550 v.Chr.

Eenmaal aangekomen, legden de deelnemers de eed af. Overtreders, valsspelers, maar ook te laat-komers werden gestraft met een geldboete, een pak ransel in het openbaar, uitsluiting van deelname of de verplichting een beeld voor Zeus op te richten, de zogeheten Zanes waar op de sokkel de naam van de atleet en de aard van de overtreding waren vermeld. Vóór het eigenlijke begin werd vanaf 396 v.Chr. een wedstrijd tussen de herauten en de trompetters gehouden.

De beloning van de winnaars bestond oorspronkelijk uit een appel, en later uit een krans van olijfbladeren (geen lauwerkrans! Die werd in Delfi uitgereikt bij de Pythische Spelen) en een wollen lint dat om het hoofd of om armen en benen werd gebonden. Verder mochten ze een beeld met inscriptie op het terrein laten plaatsen (hun vaderstad zal dit wel bekostigd hebben) en werden ze vaak met een overwinningslied of ode gehuldigd. Er werden ook wel drievoetketels als wijgeschenk door de kampioenen neergezet ter ere van Zeus als dank voor de overwinning. In de stad van herkomst werden ze nog eens extra gefêteerd met kostbare geschenken en mochten ze hun leven lang gratis eten in het gemeentehuis. Na drie overwinningen bij de Spelen werd de atleet tot god verklaard en mocht het beeld ook individuele trekken hebben. De eer ('onsterfelijke roem') was eigenlijk het belangrijkste, Herodotos heeft daar een mooi verhaal over.

Het publiek kwam in groten getale toegestroomd, men schat dat er zo'n 45.000 mensen aanwezig moeten zijn geweest. Waarschijnlijk sliep men in de open lucht of in tenten. Hoe ze allemaal te eten kregen, is een raadsel. Later werd er een hotel gebouwd voor de welgestelden. Het moet soms afzien zijn geweest, want de hitte was in de tweede helft van juli en begin augustus vaak zinderend en de ongemakken waren groot. Agenten met zwepen of knuppels in de hand liepen rond om de orde te bewaren. Er werd niet alleen aan sport gedaan, ook kwamen schrijvers, redenaars en filosofen op een speciaal podium declameren en eventueel prijzen in de wacht slepen. Een van de bekendste figuren is Herodotos geweest, die hier reclame maakte voor zijn geschiedwerk. Sommige wijsgeren waren kritisch. Xenofanes (circa 570-470 v.Chr.) bijvoorbeeld schreef: 'Het is een slechte gewoonte om spieren boven hersens te stellen. Wordt een stad beter bestuurd, omdat er goede boksers en hardlopers wonen? Vinden wij er baat bij als iemand met een olijfkrans terugkomt uit Olympia? Daar worden wij niet vet van!' Een ander, Epiktetos (circa 50-130 n.Chr.), laat ons weten: 'Er gebeuren nare dingen in het leven. Gebeurt dat niet in Olympia? Smelt je er niet van de hitte? Stik je er niet zowat? Is er voldoende gelegenheid om je te wassen? Kun je er schuilen voor de regen? Genieten jullie van het geschreeuw, gekrijs en andere storende geluiden? Als jullie vinden dat wat je daar ziet, opweegt tegen al deze ongemakken, dan moet je het zelf maar weten.'

De wedstrijddagen

In de beginjaren namen de Spelen niet meer dan één dag in beslag, naast de religieuze plechtigheden die waarschijnlijk aan de sportwedstrijd voorafgingen. In die tijd werd alleen maar aan hardlopen gedaan en we weten dat de eerste winnaar een kok was, die Koroibos heette. Pas 52 jaar later, in 724, werd een dubbele afstand van het stadion gerend, vier jaar later gevolgd door de lange afstandloop, mogelijk 24x het stadion, dus ruim 4½ kilometer. Later kwamen de vijfkamp (pentathlon), worstelen, boksen, wagenrennen en het beruchte pankration erbij, een combinatie van worstelen en boksen. Zoals gezegd, deden vanaf 632 ook jongens mee, eerst met hardlopen en worstelen, later ook met boksen.

De Spelen hebben later vijf dagen in beslag genomen en de verdeling was als volgt:

Eerste dag: plechtig offer aan Zeus, eedaflegging door atleten en scheidsrechters, wedstrijd voor herauten en trompetters en in de middag wedstrijden voor jongens.
Tweede dag: wedstrijden voor volwassenen. 's Morgens: wagenraces en ruiterwedstrijden, 's middags vijfkamp, bestaande uit discuswerpen, verspringen, speerwerpen, hardlopen en worstelen. Bij het vallen van de avond een offer aan Pelops, bij volle maan werd een zwarte ram geofferd.

Vierspan, Attische 'Panatheneïsche' amfoor, eind 4e eeuw v.Chr.

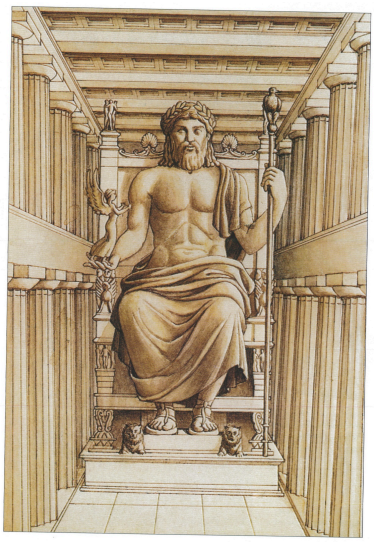
Derde dag: een offer van honderd runderen aan Zeus, die in plechtige processie naar het altaar werden geleid. De verbrande resten werden gebruikt om het as-altaar van Zeus op te hogen dat op het laatst meer dan 7
meter hoog was. 's Middags allerlei varianten in het hardlopen. De Marathonloop is pas bij de moderne Olympische Spelen (in 1896) ingevoerd.

Vierde dag: zware atletieknummers: worstelen, boksen en pankration. Aan het einde van de dag de hoplitodroom, een moordende hardloopwedstrijd in volle wapenrusting.

Hardloopwedstrijd in volle wapenrusting; Attische amphora (540-530 v.Chr.)

Vijfde dag: feestelijke prijsuitreiking door de Hellanodikai. Optocht van de winnaars naar de Zeustempel. De olijftakken werden van een wilde olijfboom door jongens, van wie de beide ouders nog in leven waren, met gouden snoeimessen afgesneden. Aan het slot van de dag een dankoffer aan Zeus en een gezamenlijke maaltijd in het Prytaneion of bestuursgebouw.

Reconstructie van het beeld van Zeus

Hera-spelen

Vrouwen waren van deelname uitgesloten. Gehuwde vrouwen mochten bovendien niet als supporter aanwezig zijn. Op overtreding stond een zware straf: vrouwen die tijdens de Spelen toch op het terrein kwamen, werden van de heuvel afgegooid. Ooit heeft een vrouw zich als man verkleed om haar 17-jarige zoon als trainer te begeleiden. Toen deze de overwinning had behaald, sprong zij enthousiast over de afrastering waarbij haar kleed bleef haken, zodat het bedrog aan het licht kwam. Vanwege de grote roem van de familie werd haar straf kwijtgescholden. Maar na dit incident moesten voortaan alle trainers, evenals de atleten, naakt bij de Spelen aanwezig zijn. Sommige rijke vrouwen waren eigenaresse van een vierspan of van paarden. Aangezien bij een overwinning in deze tak van sport de eigenaar werd gehuldigd, konden dus ook vrouwen een zege op hun naam schrijven.

Er waren echter aparte sportwedstrijden voor de vrouwen, de Heraia of Spelen ter ere van Hera. Ook deze vonden eenmaal in de vier jaar plaats, maar op een ander tijdstip dan de officiële Spelen.

De organisatie was in handen van zestien vrouwen en er werd slechts hard gelopen over een kortere afstand van 160,20 meter door drie leeftijdscategorieën. De meisjes en vrouwen droegen een korte chiton die tot boven de knie reikte en de linkerschouder en -borst bloot hield. Het haar hing los over de schouders. De prijs bestond uit een olijfkrans en een deel van de koe die aan Hera was geofferd. Verder mochten zij een geschilderd portret aan de godin wijden. Men vermoedt dat vooral Spartaansen de overwinningen in de wacht sleepten, want in Sparta werd, in tegenstelling tot de rest van Griekenland, ook door meisjes gesport.

Athleten; Attische zwartfigurige vaas (ca. 515 v.Chr.)

Sterke staaltjes van kampioenen

1. Arrachion had als pankratiast de overwinningen behaald bij twee Olympische Spelen. Toen hij in de finale om de olijftak tegenover zijn rivaal stond, greep deze als eerste Arrachion stevig vast. Hij knelde hem tussen zijn benen in de schaargreep en probeerde hem te wurgen. Toen brak Arrachion een van de tenen van zijn tegenstander. Zelf kwam hij door wurging om het leven, maar de ander had zoveel pijn aan zijn teen dat hij op hetzelfde moment waarop Arrachion stierf, het opgaf. De jury heeft toen aan het lijk van Arrachion de overwinning toegekend en de dode tot kampioen uitgeroepen.

2. Een van de boksers heette Glaukos, hij was een boerenzoon. Toen op een keer de ploegschaar van de ploeg was losgeraakt, maakte hij deze vast waarbij hij zijn hand als hamer gebruikte. Toevallig had zijn vader hem dit zien doen en hij bracht hem naar Olympia om deel te nemen aan de bokswedstrijden. De jongen had echter weinig ervaring en daarom liep hij verwondingen op. Toen hij tegen de laatste tegenstander uitkwam, namen de toeschouwers aan dat hij vanwege zijn verwondingen wel moest opgeven. Maar zijn vader riep: 'Jongen, geef hem een dreun zoals je bij de ploeg deed.' Glaukos haalde meteen uit en gaf zijn tegenstander een godsklap, waarmee hij de overwinning behaalde.

Twee atleten op een Attische roodfigurige kantharos (wijnkelk) (ca. 480 v.Chr.) De ene knijpt een spons uit bij een wasbekken, de ander schraapt zijn huid met een gekromde metalen strigilis (schraapijzer).

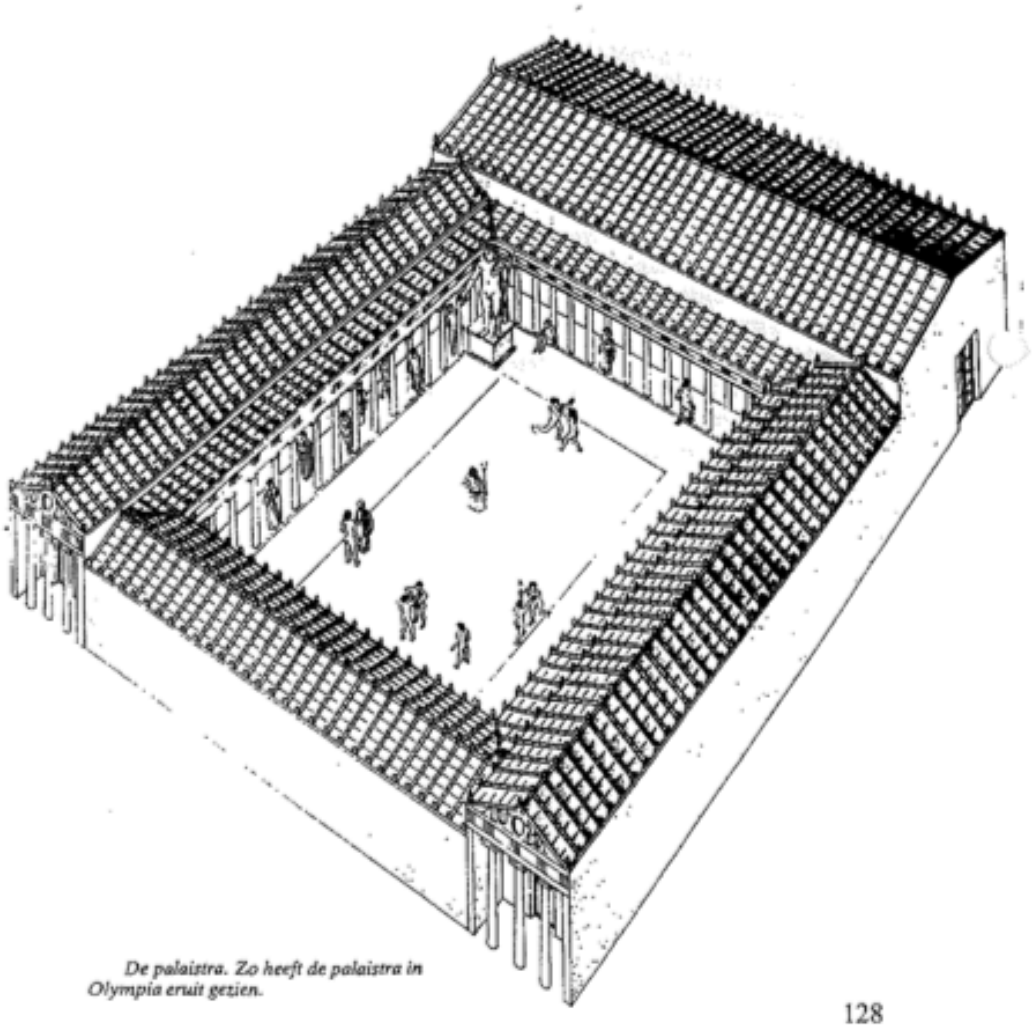
3. Een bekende atleet was Theagenes. Hij kwam van het eiland Thasos. Er wordt verteld dat hij al op negenjarige leeftijd, toen hij van school op weg naar huis was, het bronzen beeld van een of andere god dat op het marktplein stond, van de sokkel tilde en over zijn schouder legde en naar huis droeg. De burgers waren verontwaardigd over deze daad, maar gelukkig voorkwam een verstandige oude man dat de jongen gedood werd en hij liet hem het beeld naar de markt terugbrengen. Bij de Olympische Spelen behaalde Theagenes overwinningen bij het boksen, het pankration en het hardlopen. Volgens zeggen heeft hij in totaal 1400 overwinningskransen in de wacht gesleept. Toen hij gestorven was, kwam een man die hem bij zijn leven diep had gehaat, elke nacht het bronzen beeld van Theagenes met een zweep afranselen. Hij dacht dat hij op die manier wraak kon nemen, maar het beeld viel omver en veroorzaakte de dood van die gek. Zijn zonen klaagden het beeld aan. De aanklacht luidde:

poging tot doodslag. Nu was er een wet, die bepaalde dat ook levensloze dingen verbannen moesten worden als zij de oorzaak waren van iemands dood. Daarom verbanden de bewoners van Thasos het beeld en gooiden het in zee. Hierop ontstond er een grote droogte op het eiland en er groeiden geen vruchten meer. De mensen van Thasos vroegen het orakel van Delfi om raad en zij kregen te horen dat ze allen die ze ooit verbannen hadden, weer in het land moesten toelaten. Dat werd gedaan, maar het land werd toch niet meer vruchtbaar. Opnieuw gingen ze naar Delfi en nu zei de priesters: 'Jullie hebben de grote Theagenes vergeten!' De bewoners waren radeloos, want ze hadden geen idee hoe ze het beeld moesten terugvinden. Maar goddank vingen vissers het beeld in hun netten en brachten het aan land. Het werd op zijn oude plaats teruggezet en nog altijd wordt het met offers als een godheid vereerd.

4. Het beeld van Polydamas laat de grootste man zien die ooit heeft geleefd. Hij heeft overwinningen behaald, maar ook andere prestaties op zijn naam staan. Zo heeft hij met zijn blote handen een leeuw gedood, een uitzonderlijk sterk dier. Eens koos hij uit een kudde runderen de grootste en sterkste stier, pakte het beest bij een van de achterpoten beet en hield het zo vast. Hoe de stier ook rukte en trok, Polydamas liet hem niet los. Uiteindelijk wist het dier zich toch uit de handen van de man te bevrijden, maar het liet één hoef in de handen van Polydamas achter! Er wordt ook van hem verteld dat hij een wagen met een menner in volle vaart kon tegenhouden. Met één hand pakte hij dan de achterkant van de wagen vast en bracht zo de paarden en de menner tot stilstand. Op een dag was hij met zijn vrienden op het land aan het drinken. Het was zo heet dat zij in een grot gingen schuilen. Maar de bovenkant van de grot begon te scheuren en de berg dreigde ieder moment ineen te storten. De anderen maakten dat ze wegkwamen, maar Polydamas bleef waar hij was. Hij strekte zijn handen omhoog om het dak te stutten, want hij dacht dat hij sterk genoeg zou zijn om de hele berg te kunnen torsen. Maar hij werd verpletterd en vond de dood.

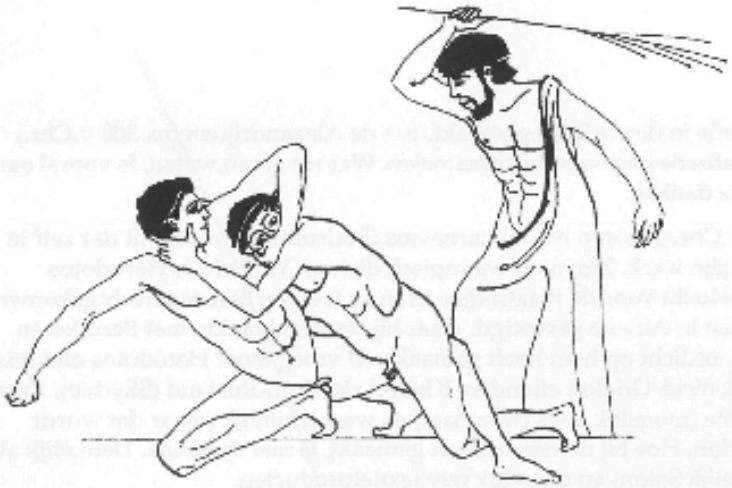

De eerste drie sporten van het pentathlon: een discuswerper, twee speerwerpers en een verspringer met gewichten. Op vaasafbeeldingen worden deze drie sporten vaak samen afgebeeld. Dit zou erop kunnen wijzen dat in werkelijkheid deze onderdelen ook na elkaar plaatsvonden. De afbeelding is afkomstig van een Panathenaëische amfoor uit het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden.

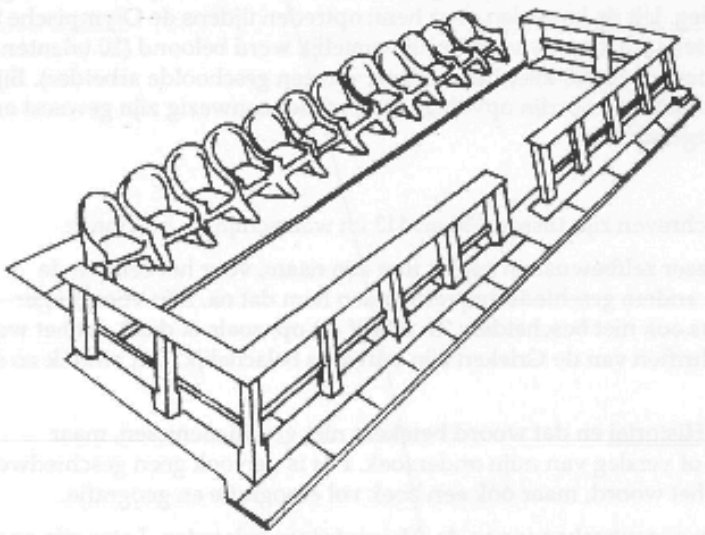

De palaistra. Zo heeft de palaistra in Olympia eruit gezien.

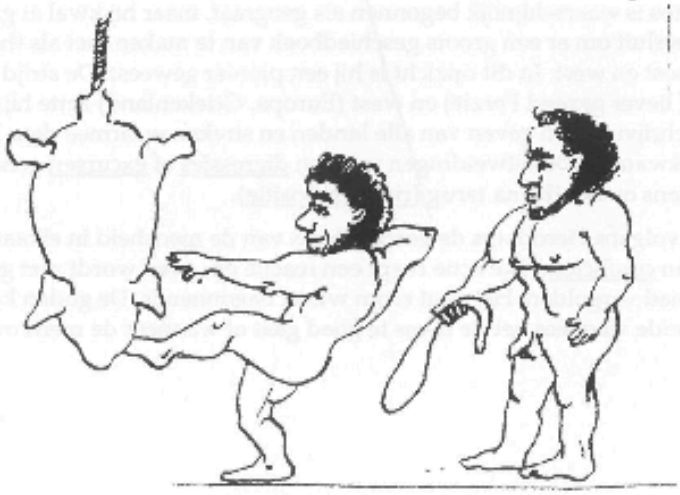
128

Twee pankratiasten passen verboden grepen toe; de scheidsrechter grijpt in.

Loge van de scheidsrechters in het stadion van Olympia.

Hoe roem tot overmoed kan leiden

Over de vermaardste sportman uit de oudheid

door Hein L. van Dolen

Een van de Griekse steden in Zuid-Italië is Croton, of Crotone op zijn Italiaans. De plaats is gelegen aan de oostzijde, aan de kust van de Ionische Zee, en had in de oudheid de faam dat daarvandaan de beste atleten kwamen. Het klimaat in die streken was zo gunstig dat er uitsluitend sterke en gezonde mannen opgroeiden.

Athene, Nationaal Archeologisch Museum, detail van amfoorschildering met worstelaars, 360-59 v. Chr.

De bekendste onder hen is zonder enige twijfel Milon geweest. Hij was wijd en zijd gevierd in de Griekse wereld en heeft zijn vaderstad Croton veel eer bezorgd. Talrijk waren de overwinningen die hij op de sportwedstrijden behaalde, en wel speciaal bij de Olympische Spelen. Keer op keer verwierf hij daar de eerste prijs bij het onderdeel worstelen, de bronnen spreken er zelfs van dat hij wel zes maal heeft meegedaan, dus niet minder dan vierentwintig jaar achter elkaar. Pas bij de zevende keer moest hij in een andere sportman zijn meerdere erkennen. Dat was een zekere Timasitheos, die een stuk jonger was dan hij en bovendien ook was geboren en getogen in de gezonde lucht van Croton, zodat zijn overwinning niet zoveel verbazing hoefde te wekken.

De faam van Milon blijkt uit de lange reeks van anekdotes die er over hem in omloop waren. Zo kon hij een granaatappel zo stevig in zijn handen houden dat geen mens, ook al werd er geweld gebruikt, in staat was hem de vrucht te ontwringen. Wanneer de kampioen dan eindelijk zijn vuist opende, bleek steevast dat de appel nog helemaal onbeschadigd was!

Het was de gewoonte om aan het begin van de Spelen in Olympia een geweldige stier te offeren aan de oppergod Zeus, aan wie het sportfestijn was gewijd. Om aan de toeschouwers te laten zien hoe sterk hij was, heeft Milon bij een gelegenheid het reusachtige offerdier op zijn schouders genomen en het gevaarte met gezwinde pas rond het stadion gesjouwd, onder de luide bijval van het publiek.

Een ander staaltje van zijn kunnen leverde Milon door op een met olie ingevette discus te gaan staan. Wie een poging deed om hem daarvan af te duwen, kwam bedrogen uit en werd door de krachtpatser belachelijk gemaakt. Op zekere dag bond hij een koord strak om zijn voorhoofd. Daarna hield hij de adem in, waardoor de aderen gingen opzwellen, en op het laatst knapte het touw door de druk van de aderen. De omstanders hebben hem toen hartstochtelijk toegejuicht, zo lezen we in het verslag.

Maar Milon had nog een ander trucje voor hen in petto. Hij drukte zijn rechterarm stijf tegen het lichaam, vanaf de schouder tot aan de elleboog. Vervolgens strekte hij zijn onderarm naar voren, terwijl hij de vingers tegen elkaar hield, behalve de duim die hij omhoogstak. Hierna daagde hij alle voorbijgangers uit om zijn pink van de plaats te krijgen. Wat men ook probeerde, het is nooit iemand gelukt om dat klaar te spelen.

Paestum, de duiker, 470 v. Chr.

Men begrijpt dat een sportheld met een dergelijk gevoel voor publiciteit algauw het onderwerp van gesprek werd in de hele Griekse wereld en in zijn geboortestad Croton op handen werd gedragen. Helaas zou het slecht met hem aflopen. Volgens de oude Grieken was dit onvermijdelijk het gevolg van de overmoed of hybris die zich op den duur van Milon had meester gemaakt en die de goden nooit ongestraft lieten. Op zekere dag vond hij op een veld, dichtbij Croton, een dode boom. Houthakkers hadden daarin twee zware beitels geplaatst, met de bedoeling om spleten in de boom te maken. Milon greep zijn kans om opnieuw zijn kracht te demonstreren en hij stak zijn handen in de spleten, vast overtuigd als hij was dat hij met zijn blote handen het hout verder kon splijten. De beitels gleden eruit, maar zijn handen kwamen zo klem te zitten dat hij niet in staat was om ze eruit te krijgen. Niemand kon hem hierbij enige hulp bieden en op het laatst hebben de mensen hem alleen achtergelaten bij de boom. In de daaropvolgende nacht hebben rondzwervende wolven de arme man levend verscheurd. Zo is ook nu weer hoogmoed voor de val gekomen.

Aandachtspunten voor Korinthe

Oorsprong: niet-Grieks, al 3000 jaar v. Chr. Van de Myceense tijd zijn er vondsten. Homerus roemt het welvarende, rijke Korinthe. Welvaart te danken aan het feit dat Korinthe aan twee baaien ligt, de Korinthische Golf en de Saronische Golf.

Handel in parfum, purper, tapijt en keramiek van gele klei. Aanvankelijk geometrisch, later vanwege contacten met het oosten = fabeldieren (ook leeuwen), de zogenoemde oriëntaliserende stijl. Nog niet 'krent' (*currant*) dat momenteel afgeleid is van de naam Korinthe.

Veel later ook het Korinthisch kapiteel, vooral geliefd bij de Romeinen.

Belangrijke kolonies: Syracuse en Corfu (strijd met deze kolonie was de aanleiding tot de bouw van triëres).

Heersershuis: door Herodotos genoemd: Kypselos en Periander. In mythologische tijd: Sisyphos

Periander (629-585) gold als een van de zeven wijzen Van hem zou de spreuk stammen 'oefening baart kunst'. Hij bevorderde de cultuur, muziek (dithyramben van Arion), bouw van de Apollotempel, liet eerste munten slaan (omstreeks 600 v. Chr.), probeerde de isthmus met een kanaal door te graven en toen dat mislukte, liet hij de 'overtoom' of *diolkos* aanleggen. Van de schepen werd eerst de lading gelost en dan werden ze over ingevette, brede poros-stenen gesleept naar de andere Golf. In zijn familieleven ongelukkig, Periander zou zijn vrouw Melissa vermoord hebben en dit leidde tot de haat van zijn jongste zoon Lykophron. Was ook berucht om zijn wreedheid.

Verwoesting van Korinthe door de Romeinen onder leiding van Mummius Paulus in 146 v.Chr. Later heeft Caesar door de veteranen van zijn leger Korinthe laten herbouwen.

In de tempel van Aphrodite prostitutie met wel 1000 meisjes die zich *hiërodoulai* (gewijde slavinnen) noemden. Van hen was Laïs de beroemdste. Citaat Strabo: '*De tempel van Aphrodite was zo rijk dat die meer dan 1000 tempelslavinnen telde: prostituees die zowel door mannen als door vrouwen aan de godin waren gewijd. Het was dan ook aan deze vrouwen te danken dat er zoveel volk in de stad kwam en er welvaart was. Kapiteins bijvoorbeeld gaven er rijkelijk al hun geld uit. Vandaar het gezegde: 'Niet iedere man kan zich een reis naar Korinthe veroorloven'.*

In de literatuur bekend doordat Euripides' tragedie Medea zich in Korinthe afspeelt.

Kanaal van Korinthe
Na de vergeefse onderneming van Periander (zie boven) weerhield de angst voor hoogteverschil latere pogingen. Men was bang dat eilanden als Aigina en Salamis zouden worden weggespoeld. Nero heeft het in 68 n. Chr. geprobeerd met duizenden Joodse en Gallische krijgsgevangenen. Na 75 dagen waren ze slechts 750 meter opgeschoten. Pas op 27 juli 1893 vond de definitieve openstelling plaats, nadat het doorgraven met behulp van

dynamiet was gerealiseerd door een Franse maatschappij onder leiding van Ferdinand de Lesseps, die ervaring had met het Suezkanaal in 1869. Van 1944 tot 1949 was het kanaal onbevaarbaar doordat de Duitsers bij hun vertrek er treinstellen in hadden gedumpt. Lengte: 6346 meter, breedte 24,6 meter, diepte 7,5 tot 8 meter. Het is te smal voor de moderne scheepvaart.

Wijsbegeerte

Diogenes van Sinope, cynicus

Diogenes is rond 400 v. Chr. geboren in Sinope dat aan de zuidkust van de Zwarte Zee ligt. Vanwege een schandaal met valse munten schijnt hij vandaar verbannen te zijn. Hij hoorde tot de eerste vertegenwoordigers van de zogeheten Cynische school. Zijn levenswijze is bekender geworden dat zijn leer die radicaler was dan zijn voorgangers hadden verkondigd. Zo beweerde hij dat vrouwen en kinderen gemeenschappelijk moesten zijn, dat het huwelijk moest worden afgeschaft en dat seks aan geen enkele regel of beperking gebonden mocht zijn. 'Liefde is een drukke bezigheid van mensen die verder niets te doen hebben,' zei hij. Het cynisme is eerder een levenshouding dan een filosofie. Het doel was zelfgenoegzaamheid, dat wil zeggen vrijdom van alle verplichtingen en verzet tegen de traditionele vooroordelen. Daarom verwierpen zij bezit en stelden zich vrijheid van behoeften als doel. Een beroep wilden zij niet uitoefenen en zij verzetten zich tegen de Griekse staatsvormen en godsopvattingen.

Diogenes stelde zich niet tevreden met onverschilligheid tegenover de uitwendige cultuurgoederen en met de vrijheid van alle behoeften, maar streefde naar ware ascese, niet zozeer omdat hij het lichaam minachtte, maar om innerlijke onthechting te krijgen. Volgens het woord van Schopenhauer kwam het er op aan wat de mens *is* en niet wat de mens *heeft*. Het gaat om de tegenstelling tussen *fysis* (natuur) en *nomoi* (wetten of conventies). De cynicus uitte dat door *anaideia* of schaamteloosheid waardoor hij alles in het openbaar deed. Zo masturbeerde Diogenes midden op de markt en tegen de toeschouwers zei hij: 'Och, was het maar mogelijk ook je honger te stillen door over je buik te wrijven.' Alle tradities (hoge geboorte, rijkdom, de gangbare godsdienst, schoolopleiding en ook de lichaamscultuur) moesten worden afgeschaft, want alleen de primitieve mens is van nature wijs, matig en goed.

Zijn bekendste act was wel het wonen in een ton, of in een reuzevat (*pithos*). Hij nam hiervoor het voorbeeld van een muis die ook overal kon leven. Men zegt wel dat hij op grond daarvan een hond werd genoemd, *kyoon* in het Grieks en dat daaraan de naam Cynisme is ontleend. Anderen beweren dat de eerste cynici bijeenkwamen in het Kynosarges-gymnasium, de worstelschool voor jongens die geen Atheense burger waren. Zijn enige bezit was een nap om water te drinken, maar toen hij zag dat een hond (of een kind) ook zonder dat voorwerp zijn dorst kon lessen, gooide hij zelfs zijn nap weg. Dat deed hij met de opmerking: 'Een hond (of een kind) is me in eenvoud van leven de baas gebleven.' Toen mensen hem botten toewierpen als een hond, ging hij, ook als een hond, tegen hun benen wateren. Om zich te harden omarmde hij de steenkoude, met sneeuw bedekte standbeelden en liep zomer en winter blootsvoets. Op grond van zijn optreden noemde hem wel 'een gek geworden Sokrates'.
Vaderlandsliefde zei hem niets en trots op zijn geboortestad evenmin. Hij noemde zich dan ook 'wereldburger' of *kosmopolitès*, toen hem gevraagd waarvandaan hij afkomstig was.

Er zijn van hem talloze uitspraken bekend. De Griekse biograaf Diogenes Laërtius (eind 3e eeuw n. Chr.) vulde er bijna het hele zesde boek van zijn *Leven en leer van beroemde filosofen*

mee. Niet alles is even grappig, maar wel typerend. De faam van de cynicus was verzekerd toen hij, terwijl hij op de markt van Korinthe zat te zonnen, bezoek kreeg van Alexander de Grote. Deze zei hem: 'Vraag maar wat je wilt, je kunt alles krijgen' waarop Diogenes antwoordde: 'Ga uit de zon vandaan.' Er wordt soms aan toegevoegd: 'Want ik wil niet dat je iets van me afpakt dat je niet kunt teruggeven.'

© National Geographic Society Painting by H. M. Herget

"If I Were Not Alexander, I Would Be Diogenes"—Plutarch

Ietwat raadselachtig is het feit dat hij bij klaarlichte dag een lamp aanstak en daarmee rondliep, roepend: 'Ik zoek een mens.'
Toen men hem vroeg welke wijn hij het lekkerste vond, zei hij: 'Die van een ander.'
Hij ging eens een theater binnen, tegen de stroom van mensen in die eruit kwamen. Gevraagd waarom hij zo deed, zei hij: 'Dat is het wat ik mijn hele leven al in praktijk breng.'
Hij kwam op een keer bij de stad Myndos en zag dat de poorten te groot waren voor het stadje. Daarop zei hij: 'Mensen van Myndos, doe de poorten dicht, anders loopt de stad weg.'
Hij zag eens tempelopzichters met een man lopen die een schaal had gestolen en zei: 'De grote dieven nemen de kleine mee.'
Op een dag ging hij bij een standbeeld bedelen en toen men hem vroeg waarom hij dat deed, antwoordde hij: 'Om eraan te wennen niets te krijgen.'
Een fraaie uitspraak van hem is: 'Het mooiste op aarde is vrijheid van spreken.'
En stof tot nadenken geeft deze zin: 'Het versmaden van genot is op zichzelf een zeer groot genot als men eraan gewend is.'

Over dood van Diogenes deden verschillende verhalen de ronde, die wel overeenkomen met zijn merkwaardige levenswijze: zo zou hij opzettelijk overleden zijn nadat hij zijn adem lang heeft ingehouden. Anderen vertelden dat hij aan cholera is gestorven nadat hij rauwe inktvis had gegeten. Of hij was door een hond in zijn voet gebeten. In Korinthe kreeg hij een grafmonument. Op de top daarvan stond een hond van Parisch marmer.

Voor de latere Griekse schrijvers bleef Diogenes het protoype van een provocateur. Zo vervult hij een rol in de gesprekken van doden de dertig dialogen die Lucianus in de onderwereld heeft gesitueerd. Samen met een collega-cynicus maakt Diogenes allerlei mensen belachelijk, zoals koning Mausolos die zo'n enorm grafmonument liet oprichten en daar niets aan had toen hij eenmaal gestorven was ('Ga je zeggen dat jij het onder het gewicht van zulke stenen zwaarder hebt dan wij?') , of Herakles van wie een deel in de hemel was opgenomen ('ben je nou één of twee Heraklessen?') en zelfs Alexander aan wie hij aanraadt flink wat water te drinken uit de rivier der vergetelheid.

Liefde te koop **(citaten en verwijsplaatsen)**

Solon: *u hebt een wet bedacht die voor de hele mensheid van nut is geweest. U zou dit als eerste hebben ingezien, ik zweer het! Het is een maatregel geweest die het hele volk ten goede kwam. Hiermee miszeg ik niets, Solon. U merkte dat de stad overspoeld was met jongemannen die stuk voor stuk door de geslachtsdrift waren bezeten en het verkeerde pad op wilden gaan. Daarom kocht u vrouwen in, die u op verschillende plaatsen onderbracht. Zij waren voor iedereen toegankelijk en beschikbaar.*
(Philemon) Solon stichtte de tempel van Aphrodite Pandemos (= voor het hele volk)

Nabije oosten: Herodotos I, 199, behalve Egypte uitz. Cheops II, 126

Korinthe: tempel van Aphrodite Pornè. *Deze vrouwen hebben hier de godin van Cyprus staan smeken voor de Grieken en hun medeburgers die streden voor de goede zaak. De goddelijke Aphrodite wilde de citadel van Griekenland (= Korinthe) niet overleveren aan de Perzische boogschutters* (Simonides).

Bijnamen: Hondensnuit. Steekvlieg, Bijl (=Laïs), Proskenion, Klepsydra

Adviezen: *Wie te klein van stuk is, krijgt een kurken zool onder haar schoenen. Maar is er een te groot, dan moet ze platte slippers dragen en haar hoofd schuin tegen haar schouders drukken, dat scheelt een stuk. Geen heupen? Dan wordt wat vulsel onder haar jurk genaaid en haar brede achterwerk wordt een doorslaand succes bij het publiek. Een puntbuik verdoezel je met kunstborsten. Die worden als een stel dwarslatten onder het kleed recht naar voren gestoken waardoor de buik niet te zien is. Zijn de wenkbrauwen te flets? Smeer er dan wat roet op. Of zijn ze juist te donker? Breng dan loodwit aan. Een te bleke teint wordt verholpen door het gezicht met ossenbloed in te smeren. Elk aantrekkelijk lichaamsdeel wordt naakt getoond. Met een fraai gebit blijf je lachen. Zo zien de voorbijgangers wat een mooie mond je hebt. Als je geen zin heb om te lachen, stop dan een takje groen tussen je lippen. Dat hebben de geitenkoppen in de slagerijen ook en zoiets is goed voor de klandizie. Op die manier moet je uiteindelijk wel lachen, of je wilt of niet.* (Alexis)

Voorbehoedsmiddelen: *Gedurende drie dagen een drankje nemen dat gemaakt is van anjelier- en mirte-zaad ter waarde van drie obolen, voor één drachme mirre en twee snufjes witte peper of voor één obool mosterdzaad.*
Aristoteles: *een beker met cederolie, gemengd met loodwit of wierook.*
Geen term voor geslachtsziekte! Wel waarschuwingen tegen andere overdraagbare ziektes, zoals steenpuisten.

Herkomst prostituees uit slavenmarkt; vreemde (of veroverde) stad); krijgsgevangen of gevangengenomen door piraten; te vondeling gelegd. Vaak van moeder op dochter.

Oordeel over hetairen: *Is een hetaire niet aardiger dan een getrouwde vrouw? Ja, veel meer, en heel begrijpelijk. Want de echtgenote, beschermd door de wet, heeft het hoog in de bol omdat ze niet uit huis gezet kan worden, terwijl de prostituee weet dat een man moet worden ingepakt door haar charmes of dat zij anders maar een ander moet opzoeken.*
Over Laïs die volmaakte borsten had en door de grote Apelles is geschilderd: *Ook wijn of vis is lekker zonder daarvan liefde te ondervinden. Lijkt het je ongezond om in een huis te wonen waar al*

andere menen hebben gewoond? Of op een schip te varen waarop al anderen hebben gevaren? Daarom is er niets op tegen om met een vrouw te leven die al veel mannen heeft gehad.

Literatuur over hetairen: Plato, Aristoteles, Lucianus (Gesprekken van hoertjes) en Alkiphron (Brieven van en over hetairen).

Slaven

Citaten: Homerus: *Zeus bepaalde de dag van de slavernij en daardoor neemt hij de mens de helft van zijn waardigheid af.*
Aristophanes: *Het lot bepaalt dat ik over eigen lijf en leden niets te zeggen heb. Die zijn van hem die hiervoor heeft betaald.*
Aristoteles: *Er bestaan binnen de menselijke soort individuen die minderwaardig zijn aan anderen, zoals het lichaam dat is ten opzichte van de geest en het beest in vergelijking met de mens. [...] Deze individuen zijn door de natuur zelf voorbestemd voor slavernij, want er si voor hen niest beters dan gehoorzamen.*
Varro: *een slaaf is een machine zonder stem.*
Paulus: *Wie het slavenjuk dragen, moeten hun meester alle eer waardig achten en hoogachten, zodat Gods naam en leer niet worden bespot.*
Johannes Chrysostomos: *de enige slavernij is de slavernij van de zonde.*

Behandeling: in Griekenland betrekkelijk menswaardig. Slaven konden loon of een deel ervan krijgen, want vaak werden ze uitbesteed (verhuurd) aan derden voor seizoensarbeid. Een slaaf was niet geheel rechteloos, hij kon theatervoorstellingen bijwonen en zelfs aan de mysteriediensten deelnemen. Vrijgelatenen zijn geen uitzondering, dan werden ze *metoiken* (-vreemdelingen zonder burgerrecht). Het was strafbaar om een slaaf te doden. Castreren geschiedde steeds buiten Griekenland.
Toch wel straffen voor slaven die burgers nooit kregen: brandmerken, schandpaal, geseling, kruisiging, tewerkstelling in de zilvermijnen of aan de tredmolen (meestal in geval van weggelopen slaven).
De getuigenis van een slaaf bij rechtszaken ging altijd op de pijnbank.

Herkomst: krijgsgevangen; na verovering van een stad of land werd iedere inwoner slaaf; zeeroverij; in huis geboren. Elke vader in Athene had het recht een kind na de geboorte te weigeren.
Plato: *Grieken mogen zelf geen Griekse slaven hebben of andere Grieken daartoe aanzetten. Op die manier zullen zij zich eerder tegen het buitenland keren en elkaar met rust laten.*

Termen slaven: *andrapoda* (=manvoeters); *oikeios*, *doulos* (=iedere vorm van gedwongen arbeid). Ook staatsslaven als *hiërodoulen*, beulen, boden bij volksvergaderingen en atletiekwedstrijden, en als politie (*Skythen* geheten, 1000 in getal).

Taken persoonlijke slaven: water dragen, schildknaap, boerenknecht, boodschappenjongen, paidagogos. Slaven namen al het werk uit handen, want burgers werden geacht geen handenarbeid te verrichten of handel te drijven, dat was een vrij man onwaardig. Die wijdt zich slechts aan de praktijk van politieke taken, het bevel over andere en aan de bestudering van de filosofie (opvattingen van zowel Plato als Aristoteles).
In Sparta *heloten* of staatsslaven (nooit particulier). Zeven heloten begeleidden een hopliet als wapendrager. Na dapper gedrag vrijheid.

Aparte kledij: korte jak, korte haren, muts van geitenvel.

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname	Bob Kommer Studio's (Ypenburg, zomer 2022)
Stem Inleiding	F.C. van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro	Cok Verweij
Mastering	Frits de Bruijn
Vormgeving	Floor Plikaar

© Synopsis Hein van Dolen

© Hoorcollege Copyright 2022 Home Academy Publishers B.V.

ISBN 978 90 8530 239 1
NUR 683, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.